

الإحصاء

مجلة أكاديمية محكمة تصدر عن المعهد الأكاديمي
العربي للتربية الكليّة الأكاديمية بيت بيرل

رئيس التحرير
د. علي وتد

العدد 9 | 2019

المכלلة الأكاديمية بيت بيرل
Beit Berl College



הפקולטה לחינוך
המכון האקדמי הערבי לחינוך
المعهد الأكاديمي العربي للتربية

الاصد

مجلة أكاديمية محكمة تصدر عن
المعهد الأكاديمي العربي للتربية
الكلية الأكاديمية بيت بيرل
العدد 9 | 2019

رئيس التحرير: د. علي وتد

ألحצאד (=הקציר)

כרך 9, תשע"ט

עורך: ד"ר עלי ותד

כתבת-עת אקדמי שפיט היוצא לאור מטעם
המכון האקדמי הערבי לחינוך
המכללה האקדמית בית ברל

Al-Hasad (The Harvest)

Editor: Dr. Ali Watad

Issue 9, 2019

The Arab Academic Institute for Education

The Academic College Beit Berl

WWW. Beitberl.ac.il

Issn: 2305-0179

تدقيق لغوي:

د. مراد موسى (العربية)

السيدة راحيل لب-هار (العبرية)

ميخائيل چو چنهيلمير (الإنجليزية)

עריכה לשונית:

ד"ר מוראד מוסא (ערבית)

גב' רחל לב-הר (עברית)

מיכאל גוגנהיימר (אנגלית)

تصميم وانتاج: «مجد» للتصميم والفنون، حيفا
עיצוב והפקה: "מג'ד" אמנות ועיצוב, חיפה

המכללה האקדמית בית ברל
הكلية الأكاديمية بيت بيرل
Beit Berl College



הפקולטה לחינוך
המכון האקדמי הערבי לחינוך
المعهد الأكاديمي العربي للتربية



الإحصاء

مجلة أكاديمية محكمة تصدر عن المعهد الأكاديمي
العربي للتربية الكليّة الأكاديميّة بيت بيرل

העורך
ד"ר עלי ותד

חברי המערכת:

ד"ר ספיה חסונה-ערפאת
ד"ר מוהנד מחאג'נה (מוסטפא)
ד"ר ורוד ג'יוסי

מועצת המערכת

פרופ' י' אופלטקה
פרופ' מ' אמארה
פרופ' מ' בר-אשר
פרופ' ק' חאג' יחיא
פרופ' מ' ח'ליל
פרופ' ח' שחאדה
ד"ר מ' צרצור
פרופ' ע' ענאבסה
ד"ר ס' מחאג'נה
ד"ר א' נאסר
ד"ר א' יונס

رئيس التحرير
د. علي وتد

هيئة التحرير:

د. صفية حسون-عرفات
د. مهند محاجنة (مصطفى)
د. ورود جيووسي

هيئة إستشارية

أ. د. يزهار اوبلاطكه
أ. د. محمد أمارة
أ. د. مثير بار آشير
أ. د. قصي حاج يحيى
أ. د. محمود خليل
أ. د. حسيب شحادة
د. مروة صرصور
أ. د. غالب عنابسة
د. سامي محاجنة
د. اياس ناصر
د. ايمان يونس

المحتويات | תוכן עניינים

- 09 **كلمة رئيس التحرير | דבר העורך**
علي وتد | עלי ותד
- المقالات - המאמרים**
اللغة والمجتمع - שפה וחברה
- 13 **عايدة نصر الله | עאידה נסראללה**
سيمائية الأبره والخيط في سياقات ثقافية مختلفة: الفن الفلسطيني المعاصر نموذجا
- 45 **حسيب شحادة | חסיב שחאדה**
- הרהורים על הערבית כשפת אם וכלשון לאום בישראל**
- 87 **عامر دهاهشة | עאמר דהאמשה**
شموت בפיקוח: הסדרה לשונית ישראלית ברחובות המיעוט הערבי -
טורעאן טרעאן כמקרה מבחן
- البيداغوجيا والتدريس - הפדגוגיה וההוראה**
- 121 **هيفاء مجادلة ومنى مرزوق | היפאא מג'אדלה | מונא מרזוק**
تعزيز المعرفة اللغوية وتنمية اتجاهات الطلبة نحو تعلمها من خلال بيداغوجيا الموسيقى
والأغاني
- 153 **احسان حاج يحيى | איחסאן חאג' יחיא**
جوانب نظرية وبيداغوجية لعوليات بناء البراهين وتقييمها
- تربية - חינוך**
- 195 **إيهاب زبيدات | وليد دلاشة | منار حجازي**
איהאב זבידאט | וליד דלאשה | מנאר חג'אזי
- הקשר בין סגנונות הורות ובין רווחה נפשית סובייקטיבית: הבדלים בין הורים
לילדים עם הפרעת קשב וריכוז ובין הורים לילדים רגילים מהחברה הערבית
הישראלית

231 **خلوب قعووار | ח'לוב קעוואר**
الإدراك السمعيّ الكلاميّ لدى السامعين، الصم وعسيري السمع

مراجعة كتب - סקירת ספרים
259 **نهر بياعة | נימר ביאעה**
التعلم الإلكتروني: المفاهيم والتطبيقات للمؤلف د. مؤنس هاني طيبي

263 **محمود أبو فنتة | מחמוד אבו־פנה**
توظيف علوم التربية والتعليم في تدريس اللغة العربيّة - للمؤلف د. نهر اسمير

הרהורים על הערבית כשפת אֵם וכלשון לאום בישראל

תקציר

מאמר זה בוחן את פשר האמירה שהערבית התקנית המודרנית אינה שפת האם של אף לא ערבי אחד. שפת האם, לפי ההגדרה הרווחת, היא השפה הראשונה הנרכשת בבית בתקופה המכרעת של חיי התינוק, חמש-שש השנים הראשונות לחייו. יוצא אפוא שלהג מסוים של הערבית המדוברת, על שלל להגיה, הוא שפת האם של ערבי זה או אחר. נושא זה, למרות חשיבותו המעשית והמדעית, לא זכה לתשומת הלב הראויה לו. יתרה מזו, נדיר מאוד למצוא משכילים ערבים המוכנים להודות שהערבית התקנית אינה שפת אימם. יש לקוות כי תיאור ענייני, מקיף ומדויק למצב האמור עשוי להוביל לנקיטת צעדים לשיפור מצב הערבית בישראל או לפחות לעצור את גלי הידרדרותה. אחת הסיבות כבדות המשקל למצבה העגום של הערבית התקנית בקרב בניה היא שהתינוק הערבי אינו נחשף אליה כראוי במשך התקופה המכרעת שבה מתרחשת רכישת כללי הדקדוק. המאמר דן בפירוט בגורמים חשובים אחרים המתווספים למצב זה והם מחמירים את מצבה החמור בלאו הכי של הערבית המדוברת והתקנית בישראל.

פתיחה

הלשון הערבית, מן הסתם התקנית (المُعيارية, MSA), הייתה השפה הרשמית השנייה במדינת ישראל עד 19 ביולי 2018.¹ להג מסוים של הערבית המדוברת, על שפע להגיה, הוא שפת האם של ערבי זה או אחר בעולם הערבי, המונה מעל ל-400 מיליון בני אדם ובתוכם הערבים הפלסטינים בישראל, המונים כמיליון ושש מאות אלף והם כחמישית מכלל האוכלוסייה בישראל בת כתשעה מיליון נפשות. יוצא אפוא כי הלשון הערבית התקנית המודרנית אינה שפת האם של אף לא ערבי אחד. למרות זאת, נדיר מאוד למצוא משכילים ערבים המוכנים להודות שהערבית התקנית אינה שפת האם של הערבים. בדרך כלל, ולשם נוחות מסתפקים בני האדם באמירות כלליות כגון: האנגלית, הערבית, הסינית, הגרמנית, הפינית הן שפות האם של האנגלים, הערבים, הסינים, הגרמנים והפינים וכן הלאה. אולם, למען הדיוק, יש להבדיל בין הפן המדובר של שפה נתונה לפן הכתוב, ובערבית הפער, כפי שנראה בהמשך, עמוק מאוד.

מצבה ומעמדה של הערבית בישראל הן המדוברת הן התקנית אינם מזהירים בלשון המעטה. יש לקוות כי תיאור ענייני, מקיף ומדויק למצב זה יוביל לנקיטת צעדים לשיפור מצב הערבית או לפחות יעצור את הסחף בהידרדרותה. אחת הסיבות כבדות המשקל למצב זה בנוגע לערבית התקנית היא שהתינוק הערבי אינו נחשף לערבית התקנית במידה מספקת במשך חמש-שש שנות חייו הראשונות, שהן התקופה האידאלית לרכישת מבנה השפה, דקדוקה הטבעי. עובדה זו, למיטב ידיעתי, לא זכתה לדיון ראוי ולהבלטה עד כה. זהו לוז הטיעון במאמר זה. לכאן מתווספים גורמים רבים המחמירים את המצב החמור בלאו הכי, וגם בהם אדון כאן.

כדי לשבר את האוזן או שמא המחשבה מובא בנספח מדגם של תגובות כלשונו של שני פרופסורים ערבים, חוקרי הספרות הערבית החדשה, על האמירה שהערבית התקנית אינה שפת האם של אף לא ערבי אחד. טענתם המרכזית היא כי הערבית הספרותית היא לשון האם (اللغة الأم) של הערבי באשר

* אני מודה לידידי פרופ' עוזי אורנג, פרופ' ג'וזיף זנדאן, ד"ר עלי נתד וד"ר אלון אולמן על כך שקראו את המאמר והעירו הערות טובות. עם זאת נושא הכותב בלבד באחריות המלאה.
1. הדגש מושם פה על הפן הרשמי ולא על המעשי.

הוא.² בנספח זה הוספת בסוגריים מרובעים הערות קצרות.³

שפת האם

המושג "שפת אם"⁴ הוא מעין תערובת של מיתולוגיה ואידאולוגיה, וניתן להגדירו לפי כמה מאפיינים. ההגדרה הרווחת גורסת כי שפת אם היא השפה הראשונה הנרכשת בבית.⁵ בשנים הראשונות הילד הערבי רוכש את שפת האם/האב שלו,⁶ הלשון הראשונה (המקורית, האינסטינקטיבית, הראשית) בקהילה, בבית בקרב משפחתו, עם חלב אימו, ובדרך כלל, באמצעות אימו השווה עימו רוב הזמן, ומכאן נוצר המונח העולמי "שפת אם" (lingua materna, mater lingua, mother tongue). מונח זה שימש בימי הביניים ובראשית העידן המודרני כדי להביע את ההבדל בין לשונות הדיבור של העמים לבין הלטינית המלומדת של המשכילים ואנשי הדת.⁷ באנגלית משמשים מונחים נוספים לציון "שפת אם" כמו: a first language, native language, father/parent tongue, arterial language, L1. עדיין אין אנו יודעים מתי חדר מושג מערבי זה לערבית, אך סביר להניח שזה קרה בעקבות ההתעוררות (النهضة، اليقظة) במאה הי"ט.⁸

האומות המאוחדות אימצו את ההגדרה הזו של "שפת אם": השפה המדוברת בדרך

- השוו: עֶבְד־אֶל־מַחְסֵן 2009, עמ' 22-26 המציין כי הערבית התקנית הופכת לשפת אם לגבי כל ערבי שאימץ אותה כלשון רשמית וכלשון אם הן בדיבור הן בכתב.
- השוו: אמארה 2013, עמ' 19. אמארה כותב, בין השאר, שהתינוק הערבי לומד מאז לידתו את שפת האם, דהיינו הערבית המדוברת ואחר כך מתחיל בכיתה א' ללמוד לשון כתובה המהווה נטל עליו. מדובר בשתי לשונות שונות זו מזו, כל אחת בעלת מערכת אחרת והן שונות מבחינת הערכים הרגשיים והסימבוליים. ראו גם: עטאללה: <https://www.alaraby.co.uk/supplements/2015/3/29> /إلياس-عطا-الله-المقاومة-اللغوية-جهاد-أكبر: תנאן בן נאפע: العربية-وفروعها: لهجات أم لغات?; 1 באוקטובר 2016 ברשת: <https://www.alaraby.co.uk/culture/2016/10/1> /العربية-وفروعها-لهجات-أم-لغات: ג'ובראן 2009, עמ' 16; עֶזְמִי בְּשֵׁאֲרָה בארבע מילים במהלך הרצאה שפורסמה בערב 48, 6 במרס 2019; זוביר דנדאן, اللغة العربية، إشكال الازدواجية والتعليم الرسمي זמין במרשתת. דנדאן מציע להקנות לילד שנתיים או שלוש לפני שלב בית הספר את הערבית הכתובה על ידי משחקים, שמיעה, שירים ודיבור. נאדיא ג'לאד, ראו: <https://www.alaraby.com/ar/qafilah/>.
- קיימת דעה הגורסת שנוזרים קתולים היו הראשונים שהמציאו את המונח "שפת האם" כדי לננות את הלשון שבה השתמשו במקום הלטינית. ראו: <https://expatsincebirth.com/2014/02/19/mothertongue-first-language-native-language-or-dominant-language/>; https://en.wikipedia.org/wiki/Ivan_Illich קבע ארגון אונסק"ו את יום 21 בפברואר כיום העולמי לשפת האם. ראו: Davies 2003. השוו: Jespersen 1968, pp. 146-148; Martinet 1962, pp. 158-160; H. Beardsmore 1982, p. 30; Peter Trudgill 1975, p. 125
- Limacher-Riebold 2019; Bloomfield 1933, p. 43; Chomsky 1957, pp. 13, 49-50; Lepschy 2001, pp. xxxiii-xxxiv. יעוין גם במילונים ובאנציקלופדיות.
- Bonfiglio 2010; על שני הצירופים - لغة الأم، اللغة الأم - כלומר "שפת האם" לעומת "השפה האם" ראו: Mejdell 2015, pp. 214-226; השוו: אלידוע'רי 2013; اللسان الأم، اللغة الأم (המדוברת לעומת התקנית) ראו: Suleiman 2013, pp. 11-3; 4: על לשון החתנת ולשון הודון / הדונית - mother-in-law language; cousin language, ראו: Capell 1966, pp. 88-97.
7. Yildiz 2012, p. 10.
- השוו: Mejdell 2015, pp. 18-19.

כלל בביתו של הפרט בילדותו המוקדמת, ואין הכרח שהוא עדיין משתמש בה בהווה.⁹ בדו"ח היסוד שלו משנת 1953 ציין ארגון אונסק"ו ששפת האם היא זו שלומד האדם בשנות חייו הראשונות, ושהופכת בדרך כלל למכשיר הטבעי למחשבה ולתקשורת.¹⁰ כן קרא אונסק"ו להשתמש בשפת האם בהוראה כבר בבית הספר היסודי מטעמים פדגוגיים, מפני שהדבר מקל על הילד לרכוש מיומנויות קוגניטיביות, כגון קריאה וכתובה. בתקופת כהונתה כמזכ"לית באונסק"ו, 2007-2009, קראה אירינה גיאורגייבנה בוקובה (Ирина Георгиева Бокова) לאמץ את השימוש בשפת האם בשלב הלימוד הראשון. ואכן, המעבר לשימוש בערבית המדוברת ב־450 בתי ספר כפריים במרוקו, החזיר תלמידים רבים לספסלי הלימודים לאחר שנשטשו אותם משום שנבצר מהם להבין את הערבית התקנית.¹¹

שפת האם היא השלטת בחיי האדם מבחינת הידע ומשתמשים בה רוב הזמן. שפת האם קשורה לזהותו של המשתמש בה מבחינה פנימית או חיצונית. בארצות מסוימות מציין המושג את לשון הקבוצה האתנית דווקא ולא את השפה הראשונה. בתחום החינוך יש הרואים בערבית התקנית את שפת האם.¹² שפת אם נרכשת כאמור על פי רוב לפני גיל העשרה, והיא עשויה להיות, במובן מטפורי, זו שרכש האדם בצורה מרוכזת לאורך זמן בתקופה מאוחרת יותר. בקצרה, שפת אם עשויה להיות זו שהדובר מכיר ושולט בה יותר מכול, ואפשר שתתחלף במהלך החיים בשל הנסיבות.¹³ שפת האם היא אמצעי מהותי לתיאור העולם ולהבנתו. היא אינה נשחקת או נשכחת בנקל בעתיד גם אם חדלים מלהשתמש בה - גירסא דינקותא דלא משתכחא. שפת האם מעגנת בתוכה את מכלול האסוציאציות הלאומיות של דובריה וכן את הזיכרון הלאומי הקולקטיבי שלהם. למעשה קשה מאוד לדבר על זהות תרבותית או לאומית כלשהי בלעדי שפת אם. אי לכך קבע ארגון אונסק"ו בשנת 1999 את 21 בפברואר כיום שפת האם הבינ־לאומי. שפת האם היא שפה של יצירה ואילו שפה זרה היא שפת מתן אפשרות.¹⁴

9. Lieberson 1969, p. 291.

10. Fasold 1997, 246; וראו: The Use of Vernacular Languages in Education. Paris: UNESCO, 1953.

11. ראו למשל:

<https://raseef22.com/culture/2015/10/12/using-slang-arabic-for-teaching-in-the-arab>

[world/; https://www.youtube.com/watch?v=QaE6xeqL7pw;](https://www.youtube.com/watch?v=QaE6xeqL7pw)

1997. טֵלֵב <https://www.youtube.com/watch?v=4KvUSbjrdJc>.

12. Suleiman 2013, p. 272.

13. ראו: Romaine 1989, p. 22, 27.

14. لغة الأم لغة تكوين أما اللغة الأجنبية فلفة تمكين: ראו:

<http://www.arabnc.org/details.php?id=575&cid=240&tohide=17>

רכישת שפת האם

תהליך רכישת שפת האם מתרחש, בדרך כלל, עד גיל עשר בקירוב, והוא שונה במהותו מלימוד שפה שנייה או זרה מבחינת המנגנונים הקוגניטיביים המעורבים ברכישתה. תהליך זה כולל לשונות המין האנושי שמספרן כ-7,000. התינוק הוא בלשן מלידה, הוא שומע בהתמדה אין-ספור צלילים,¹⁵ חוזר עליהם ומחקה אותם, אך החיקוי בלבד אינו מוביל לרכישת שפה. עם הלידה מוחו של התינוק מסוגל לתפוס את כל הצלילים, כשמונה מאות במספר, הקיימים בלשונות תבל. בששת החודשים הראשונים התינוק לומד את התנועות, בגיל שבעה חודשים הוא פולט פטפוטים ומלמולים, ובגיל תשעה חודשים הוא מתחיל להפיק את העיצורים.

הדובר הילידי בשפת אם מסוימת עושה זאת מילדותו בספונטניות וברהיטות; הוא רוכש את השפה במלואה ובשטף. הוא מיומן בה בטבעיות והוא רוכש מיומנות זו במלואה וכמעט בליט ברירה. יש לו מנגנון דקדוקי מולד ומפותח מאוד, אין הוא זקוק להסברים דקדוקיים כלל,¹⁶ ואינו מודע להם בהכרח. חף משגיאה בדרך כלל,¹⁷ הוא בחזקת בר סמכא בה, ובה הוא מדבר במכניות, חושב, מונה וחולם. שפת האם נטועה עמוק בכל רמ"ח איבריו ושס"ה גידיו של הדובר הילידי. הדיבור בשפת אם הוא תכונה מורשת, מעשה אינטואיטיבי שאינו דורש נימוקים שכליים או הגיוניים מופשטים. ברכישת שפת האם פעילויות השמיעה וההבנה קודמות למיומנויות הדיבור, הכתיבה והקריאה, בין שהיא בקול ובין שהיא דמומה. לנוכח תהליך מופלא זה, ראוי שתהליך זה יאומץ גם ברכישת לשון שנייה,¹⁸ לענייננו - ברכישת הערבית התקנית, ועדיין אין תהליך למידתה משביע רצון.

לדרך הדיבור של האם עם תינוקה בשפה הנקראת שפת האימהות (motherese) השפעה חיובית על רכישת השפה. ה"דיבור התינוקי" (baby talk), האופן שבו מדברים המבוגרים עם התינוקות, השונה מזה המתנהל בין המבוגרים, הוא תופעה

15. בערבית התקנית יש 37 הגאים ואילו בערבית המדוברת מספר ההגאים משתנה בלהגים השונים.
16. הדעה הרווחת בקרב הערבים גורסת שלערבית המדוברת הנחשבת כנחותה, מגונה, חלשה, גרועה, מאוסה או זולה וכו' בהשוואה לפנצ'חא היוקרתית אין דקדוק, ואולי זאת הסיבה למיעוט חוקריה הערבים בהשוואה לזרים, ראו למשל: מחמד 1985, עמ' 147; סיבויה 1900-1898, חלק ראשון עמ' 164, חלק שני עמ' 294, 358, 407. לאור הדעה הרווחת בקרב הערבים, הערבית המדוברת במהותה אינה אלא סילוף (تحريف) של הערבית התקנית. יחד עם זאת, ישנם גם חוקרים ערבים שאינם שותפים להשקפה זו, ראו למשל: אניס פוריחה اثر ازدواج اللغة في المجتمع, בתוך מילסון 1964, עמ' 258. על מחקר השוואתי בתחביר של כמה להגים ערביים ראו למשל: Brustad 2000; השווי: צאלח 1971, עמ' 30-38.
17. הילד הערבי לדוגמה אינו שוגה במין הדקדוקי, ביצירת צורת הרבים של שמות ותארים, בנטיית השם והפעל וכו'.
18. ראו: מחקריו של רפיק אבראהים, למשל:

<https://www.sciencedaily.com/releases/2009/11/091104091724/htm>

נפוצה ברוב התרבויות. הילד לומד הרבה גם מעמיתיו ומסביבתו. פה להערכתי נעוץ שורש הבעיה בלימוד הערבית התקנית, כלומר הימצאות הדיגלוסיה (الازدواجية اللغوية/، الشُّلغوية), אף שהיא הולכת ומצטמצמת בהתמדה במרוצת הזמן בעקבות ירידת שיעור האנאלפביתים בעולם הערבי.

לשון התינוק הראשונה היא מרכיב מהותי בזהותו הפרטית, הנפשית והחברתית של האדם. המחקרים מראים שאדם השולט היטב בשפת אימו מצליח לרכוש לשונות אחרות. בלשנים ואנשי חינוך מודרניים מרבים להשתמש במונחים L1, L2 כדי לציין את שפת האם (הראשונה, L1) ואת השפה השנייה (L2). בלשון הערבית המונחים נוגעים לערבית המדוברת, או ליתר דיוק ללהג מסוים, ולערבית הכתובה.¹⁹ לשון הדיבור נרכשת בטבעיות (بالسليقة) ובדרך בלתי פורמלית בהקשרי חיים פונקציונליים מציאותיים ומגוונים, והתקנית נלמדת (مكتسبة) בבית הספר בין מורה לתלמיד כמעט כשאר השפות, עברית, אנגלית, צרפתית וכו'. הערבית המדוברת (محكية، عامية، دارجة) היא לשון התקשורת וחיי היום-יום והתקנית היא לשון המדעים והתרבות הכתובה.

התקופה המכריעה והחמצת ההזדמנות

בתקופה זו, דהיינו בחמש-שש שנות חיי האדם הראשונות,²⁰ שבהן מתגבשים כללי הדקדוק העיקריים במוחו, נחשף התינוק הערבי לגירוי בלהג מסוים של מקום מגוריו, ובזעיר אנפין ללשון הערבית התקנית שברדיו ובטלוויזיה. רכישת שפת האם מתרחשת במהלך טבעי ופלאי. החשיפה למשודר משני מכשירים אלו ודומיהם בעידן הטכנולוגיה הנוכחי, מועילה לפחות לרכישת הגאים שאינם בערבית המדוברת, אך חשיפה זו שונה הן בכמות הן באיכות מבחינת יחסי הגומלין עם הסביבה האנושית של התינוק, הסביבה הטבעית והבלתי אמצעית. בסביבה זו זוכה התינוק להיזון חוזר ולקשר ישיר, מעודד, חי ורציף. אחרי תקופה מכרעת זו פוחתות והולכות בקצב מואץ היעילות והמהירות של רכישת כללי הדקדוק. אומנם תהליך רכישה שפת האם מהיר להפליא, אך לא אוטומטי לחלוטין.

דוגמה בולטת לתרומתה הניכרת של התקופה המכריעה ברכישת הדקדוק משתקפת יפה במקרה המצער של ילדה אמריקאית, ג'יני ואילי שמה (Genie [Susan] Wiley)

19. ראו: Stern 1967, pp. 94-131; Ervin-Tripp 1978, pp. 190-206.
 20. 1. 17-22; Brown 1973; Ryding 2013, 17. Pinker 1985; Sampson 2005; Hensch 2003, pp. 17-22; שחאדה 2008.
 אין תמימות דעים לגבי אורך תקופה זו, למשל עד גיל 5, או 6 או 10 או 12 או 13. יש חוקרים הסבורים כי קץ תקופת רכישה שפת האם חל כאשר מתחיל השפם לצמוח, ראו: רכישת שפה עם פרופ' נעמה פרידמן, במרשתת. בתום תקופה זו אין כמעט אפשרות לרכוש לשון טבעית כלשהי. כמה מקרים מצערים בעידן המודרני מעידים בעליל על כך.

בשלהי המאה העשרים. ג'יני בילתה את שלוש-עשרה שנות חייה הראשונות בחדרה בבידוד מוחלט. כששחררה משם היא טופלה באינטנסיביות במשך כעשר שנים על ידי פסיכולוגים ובלשנים כדי שתלמד לדבר. בסופו של טיפול זה הצליחה ג'יני לרכוש אוצר מילים סביר, אולם לא עלה בידה ללמוד את הדקדוק, בעיקר משום שהחמיצה את התקופה המכרעת.

לימוד לשון נוספת דורש על פי רוב מאמץ והשתלבות במסגרת לימודים מסודרת, שבה נלמדים הדקדוק ואוצר המילים של הלשון החדשה. כמו כן, ייתכן שלילד אחד תהינה שתי שפות אם (bilingual) או יותר. הדבר מתאפשר כאשר כל אחד משני הוריו או מפטרוניו של הילד מקפיד לדבר איתו רק בשפת האם שלו.²¹ סוגיה חשובה שאינה זוכה, בדרך כלל, לתשומת לב בהקשר זה, כרוכה בהבדל שבין לשון ללהג, אלא שנושא זה חורג מענייננו.²² לילד הדו-לשוני יש כמה מגבלות מצד אחד והרבה יתרונות קוגניטיביים מצד אחר.

יוצא אפוא שאצל הילד הערבי מיטב שנות רכישת שפת האם הוקדשו למדוברת, ואילו חלקה של התקנית הוא זעיר שם זעיר שם. הלשון המדוברת היא אנליטית והתקנית סינתטית. הרי כאמור יכולת הילד ללמוד שפות הולכת ונחלשת במרוצת הזמן בשל היחלשות הרגישות של מנגנון רכישת השפה (LAD, Language Acquisition Device), כפי שכינה אותו נועם חומסקי בשנות השישים של המאה העשרים.²³ עם זאת, ראינו כי לסביבה ולחשיפה חשיבות ניכרת ברכישת השפה. כן ראינו כי חמש-שש שנות חיי התינוק הראשונות הן פרק הזמן הפורה ביותר לרכישת הלשון, ויש המכנים תקופה זו "התקופה הרגישה", או "השלב הרגישי" במינוח חוקרי המוח, ובה המוכנות הטבעית לרכישת שפות גבוהה (דיספוזיציה לרכישת שפה). אופן רכישת הלשון הראשונה זהה אצל כל בני התמותה בכל השפות, והרי

21. זהו מצב ילדינו הדו-לשוני (bilingual), דוברי שתי שפות אב/אם, ערבית גלילית של כפרי-אסיף מחד גיסא ופינית (מערב פינלנד) מאידך גיסא. שמתי לב שלא היה אצלם ערוב שפתי אך לעיתים רחוקות שאלו מילה מהשפה השנייה שבה היא נפוצה מאוד כגון אמרו metsa, lunta במקום غابة, تلح (יער, שלג). דוגמא קולעת להבדל התהומי בין המדוברת לתקנית משתקפת בשם המספר. הקושי בתקנית ממרר את חייו של הנוקק להשתמש בה, וכבר ישנה נטייה בתחנות שידור מסוימות לאמץ את הגרסה הפשוטה והקצרה שבמדוברת בלי אָעֶרֶאב, כלומר ניקוד סופי המילים. מעבר זה מתבצע למשל בשידור תחזית מזג האוויר. בעיה רצינית זו בערבית אינה קיימת למשל בפינית משום שהמדוברת והכתובה זהות בפרט זה, אף-על-פי שבפינית יש חמש עשרה יחסות. על שם המספר ראו למשל: אל-חֶמְצִי 1947, עמ' 427-440, 532-548. מקרה נדיר של ערבית דמשקאית מצד אחד וערבית תקנית מצד שני כשפות אם/אב נמצא אצל באסל ולֶנְהָ (מקרה זה מזכיר אולי את איתמר בן אב"י, 1882-1943) צאצאי חוקר הלשון, הרומניסט והמשורר הפלסטיני עבדאללה מוֹצְטָפֶא אל-דֶנְאן, בעל התיאוריה של הקניית הערבית התקנית כלשון אם בטבעיות (بالفطرة) בילדות, שבה הוא דיבר עם שניים מצאצאיו באסל (בשנת 1977) ולונה, ואילו אשתו דיברה אתם במדוברת. לעומת זאת, אין ככל הנראה, אפשרות של רכישת שפת אם נוספת בבגרות, גם אם האדם מגיע לשליטה מלאה בשפה נוספת, הרי שפת אם היא מהות יחידה אחרת. ראו: אל-דֶנְאן בביבליוגרפיה שלהלן. ראו: שחאדה 2008 על נסיונו של אל-דֶנְאן; השו: Saunders 1982, p. 152. נשאלת השאלה אם אדם מסוגל להנחיל לשון באופן אינסטינקטיבי כשהוא עצמו לא למד אותה כשפת אם, נפקא מינא לגירסא דינקאטא.

22. ראו למשל: <http://www.m-a-arabia.com/vb/showthread.php?t=8335>

23. Chomsky 1965. ראו: 23

התפתחות השפה והדיבור הם גלובליים.²⁴ עובדה זו מסבירה, בין השאר, את תופעת הדמיון הכלל - עולמי בלשונות בני אדם (universal grammar, universals). נוסף על מכשול רציני זה ברכישת הערבית התקנית, אחרי החמצת חלק ניכר מחלון ההזדמנויות,²⁵ ניתן להצביע על המכשולים האלה: היעדר שיטה מדעית בהוראה, שיטות הוראה מיושנות המושתתות על שינון בעל־פה ללא ניתוח והבנה מספקת; דקדוק לא פונקציונלי; ספרי לימוד לא מתאימים הגדושים בשגיאות לשוניות;²⁶ מוגבלות השימוש בתקנית; מחסור משווע במורים טובים ומסורים הרואים בהוראה בעיקר שליחות ולא רק מקצוע, הם אמורים להיות נושאי לפיד הערבית העתידיים להעביר את השרביט לבאים אחריהם; מעמדה הכללי הלא מזהיר של הערבית התקנית בקרב בניה ובישראל בכלל; הדקדוק מורכב מאוד, רחב ולא עבר הליכי הקלה ראויים, כפי שהתרחש בלשונות חיות אחרות; הקריאה מועטה והכתיבה נדירה.²⁷

ראשית רכישת הערבית התקנית

הילד הערבי בישראל מתחיל, במלאות לו שש, ללמוד את תחום הדעת ואת הכלי לכך, הלשון הכתובה, בעת ובעונה אחת. עליו לרכוש שני נתיבי מחשבה שונים: פענוח אותיות להגאים או לצלילים ורכישת משמעויות חדשות ולעיתים מנוגדות.²⁸ לימוד האלפבית הערבי, הכולל למעלה ממאה צורות לפי מיקום האות במילה: בראשה, באמצעה או בסופה, לצד הדמיון שבין מחצית מהאותיות - כל אלו מחייבים, לדעתי, שהלימוד יתבצע דרך מילים יום-יומיות הלקוחות מעולמו של הילד והקיימות בתקנית. קושי נוסף שעיימו מתמודד הילד הצעיר הוא הצורך להבחין בין מחצית האותיות למחצית האחרת באמצעות מספר הנקודות הדיאקריטיות ומיקומן באות, מתחתיה או מעליה. מצד שני ראוי לציין שהערבית היא בעיקרה לשון פונטית. אי לכך, בדרך כלל, נחוצה תקופה של כמה חודשים להקניית האלפבית. וכמובן גם לשיטת ההוראה יש חשיבות עליונה.

כמה מחקרים הראו כי לערבי קשה יותר לקרוא ערבית מאשר לקוראי עברית או אנגלית לקרוא את שפת האם שלהם. הדבר נעוץ בשוני שבחלוקת הפעילויות המוחית

24. בוטוויניק ואדם 1989, עמ' 23-30.

25. או "קופסת הכלים" אצל אחדים, ראו למשל: גיא דויטשר 2007, עמ' 24.

26. ראו: עטאללה 2016, מדובר במאות רבות של שגיאות כתיב, מורפולוגיה ותחביר; חאג' יחיא ק', עראר ח' 2016, עמ' 13-10, 21-18.

27. ראו: עבד אל־ראן 2010; אלנצאר 2012; ח'יר 2014. על השואף לשלוט בתקנית להרבות בקריאת יצירותיהם של גדולי המושכים בעט.

28. למשל "קתל, דבח, פֻעֵדִין" במשמעות "היפה, התיש/יגע, לעולם" במדוברת ואילו בכתובה המשמעויות הן "הרג, זבת, אחר כך".

בין שתי ההמיספרות של המוח, הימנית - האמונה יותר על תפיסה תבניתית של המסר והשמאלית - האחראית על עיבוד המסרים.²⁹ ביסוס הקשר בין מה שהעין רואה למה שהאוזן שומעת, דהיינו הקשר בין הצורה הכתובה לצליל, יוצר את מיומנות הקריאה וההבנה. משום כך, טוב יעשה המורה המחנך בגיל הרך, אם הלהג של תלמידיו ישמש לו נקודת מוצא בהוראת הערבית התקנית, וביחס אליה הוא יצביע על הדומה ועל השונה שבין המדוברת לכתובה בתחומי הפונטיקה, הפונולוגיה, התחביר והסמנטיקה. בדרך זו ירגיש הילד שיש לו יסוד, והדבר יעניק לו ביטחון עצמי שביכולתו לבנות על יסוד זה נדבכים נוספים. הוא לא יחוש שעליו להתחיל כמעט מאפס ללא כל רקע או שימוש קודמים. לקריאה באוזני הילד בגיל הרך יש חשיבות ראשונה במעלה להפעלתו בדרך-שיח. מחקרים רבים הראו שילד שהתנסה בחוויות חיוביות עם הספר לפני הגיעו לבית הספר הצליח יותר בלימוד הקריאה והכתיבה.

אוצר מיליו של הילד בגיל זה בערבית מדוברת אינו עולה על שלושת אלפים, ובערבית התקנית הצרופה אוצר המילים שלו קטן מאוד.³⁰ הילד ומוריו, כולל המורה לערבית, משוחחים במדוברת במהלך השיעור ומחוצה לו,³¹ אך התלמיד חייב להשיב בערבית תקנית במטלות ובמבחנים. כמעט כל אדם שהתנסה בחוויה לא נעימה זו זוכר היטב את רגשי המבוכה, הפקפוק, ההתלבטות ואף התסכול שחש לפחות בשלבים הראשונים. על הילד הרך מוטל לעשות דבר-מה שלרוב אין הוא מקבל מהמורה שלו דוגמה ומופת לחיקוי לכך. מצב יוצא דופן זה הוא חלק אינטגרלי ומהותי של בעיית הקניית הערבית התקנית שאין לה, בדרך כלל, מקום בדיבור רגיל. סוד גלוי שקשה מאוד לרכוש שפה שאין שומעים אותה ואין מדברים בה. המעבר של המשכיל הערבי מהתרבות שבעל-פה השלטת לתרבות של כתב הוא תהליך קשה ומלווה אותו כל החיים.

מכיתה ג' ואילך נתקל הילד הערבי בקושי נוסף. הערבית התקנית נמצאת בתחרות קשות עם שלוש שפות: הערבית המדוברת (להג מסוים בה), העברית והאנגלית ולפעמים גם הצרפתית. לב הבעיה אינו בלימוד כמה שפות בעת ובעונה אחת כמעט, משום שמצב דומה קיים בחברות אחרות בעולם והתלמידים עושים חיל בלימודיהם.

29. בנושא זה כלומר הקושי הרב בלימוד הערבית התקנית לעומת שפות אחרות ראו למשל: את מחקריהם של פרופ' זוהר אביתר ופרופ' רפיק איברהים מאוניברסיטת חיפה. למשל: <https://behavioralandbrainfunctions.biomedcentral.com/articles/https://www.hayadan.org.il/language-processing-different-between-languages-240312> 10.1186/1744-9081-8-3; Ibrahim et alii 2002. ראו: אל-מְרוּעִי 2010.

30. כמה מחקרים מראים שהמעבר החד והפתאומי מגרסה אחת של לשון לגרסה אחרת, כמו מן האנגלית האפריקנית לאנגלית תקנית, מהווה גורם עיקרי לנחשלות בלימודי הילדים השחורים. ראו למשל: <http://web.webix.co.il/sites/orman/> PAGE51.asp

31. הערבית המדוברת פלשה אף לאוניברסיטת אל-אֶזְהָר המובילה בלימודי האסלאם במהלך ההרצאות. הסטודנטים המוסלמים הזרים מאסיה ומאפריקה, שאינם מכירים את המדוברת, הקימו קול צעקה ומחאה.

לב הבעיה נמצא, כפי שהוזכר, בדיגלוסיה העמוקה. הילד הערבי, שרכש את להגו המקומי כשפת אם לכל דבר, אינו ממשיך ללמוד אותו ולפתחו במסגרת בית הספר באמצעות קריאה וכתבייה, אם כי הוא ממשיך, בדרך כלל, להשתמש בו בדיבור ולשמוע אותו כמעט תמיד.

הדיגלוסיה

דיגלוסיה, (שפה כפולה/כפל שפה, διγλωσσία) היא מצב לשוני-חברתי שבו יש לשון מדוברת - שומעים אותה ומדברים בה בכל עת כמעט, לצד לשון כתובה יוקרתית - קוראים אותה, כותבים בה ויש המדברים בה בנסיבות רשמיות. מצב זה קיים בצורה זו או זו בכל הלשונות הטבעיות מקדמת דנא.

דיגלוסיה קיימת בחברות אחרות, למשל בשוויצריה באזורים שבהם שגורה הלשון הגרמנית, כותבים בגרמנית הגבוהה (Hochdeutsch) ומדברים בגרמנית השוויצרית (Schweizerdeutsch). באירופה של ימי הביניים הייתה הלשון הלטינית הלשון הרשמית ולשון הכנסייה הכתובה, בעת שהשפות המקומיות היו שפות האם של עמי היבשת הזקנה. מן הלטינית הסתעפו ונוצרו לשונות דיבור כמו הספרדית, האיטלקית,³² הצרפתית, הרומנית והפורטוגזית. יש אנשי לשון הצופים שבעתיד הלא רחוק יתפסו הניבים הערביים את מקומה של הערבית התקנית, כפי שאירע ללטינית לפני מאות בשנים. אונסק"ו ניבא שהערבית תיכחד לפני סוף המאה הנוכחית.³³ לעומת זאת, בקרב הערבים המוסלמים יש המאמינים שהערבית, בהיותה לשון הקוראן, היא נצחית, אם כל לשונות תבל ולשון גן עדן.³⁴ יתר על כן, הם טוענים שמצב הלטינית בימי הביניים שונה ממצב הערבית כיום.

היו מי שביקשו, כמו חסן אל-בנא (حسن البنا، 1906-1949), מייסד תנועת האחים המוסלמים במצרים, להפוך את הערבית התקנית ללשון הדיבור ולבטל את הערבית המדוברת. לעומתו, קרא בן ארצו הקופטי, סלאמה מוסא (سلامة موسى، -1958 1887), לכתוב את הערבית המצרית באותיות לטיניות ולקלוט אוצר מילים אירופי.³⁵ בין שתי דעות קיצוניות ובלתי ריאליות אלו היו מי שקראו להחיות את הערבית הספרותית כלשון מורשה ולשמור על הערבית המדוברת.

32. דנטה אליגיירי (1265-1321) המשורר והפילוסוף הידוע נחשב לאבי לשון זו. הוא החליט שצריך לכתוב גם בשפה המדוברת וכך עשה ביצירתו המפורסמת "הקומדיה האלוהית". דוגמאות נוספות מספקות נורבגיה מצד אחד וסקנדינביה כולה מצד שני. כמו כן בימי הנבטים דיברו הערבים בערבית וכתבו בארמית.

33. הנושא דורש דיון נפרד, ראו למשל: שחאדה 2014, 103-126.

34. ראו למשל: <https://www.youtube.com/watch?v=gsaYwPeWha0>

35. פֶּהֶמִי 1944; אל־ג'ַנְדִי 123-132.

רובדי הערבית

שם התואר عربي (ערבי) המצטרף לשמות העצם 'לשון', 'קוראן' במשמעות הלשון הערבית נשנה אחת-עשרה פעמים בקוראן, ולעומתו מופיע המונח אَعْرَبِي (לא ערבי או מי שאינו דובר ערבית צחה או דובר להגים עתיקים). הלשון הערבית כמוה ככל לשון טבעית חיה או חיה-למחצה,³⁶ אינה עשויה מעור אחד והיא רבגונית במידה רבה. יש המדברים על חמש רמות בערבית: לשון המורשת המשתרעת עד סוף תקופת הח'ליפות העבאסית (750-1250 לסה"נ), הלשון הספרותית המודרנית, הערבית המדוברת של המשכילים, הערבית המדוברת של הנאורים שאינם בעלי השכלה רשמית, הערבית המדוברת של האנאלפביתים המתקשים להבין כהלכה את התקנית. מידת הבנתם של האנאלפביתים את הערבית התקנית, שרובם נשים, עדיין זקוק למחקר מקיף. יש המחלקים את הערבית לארבע רמות, ואחרים נוקבים בתשע קטגוריות.³⁷ לכל רובד או רמה קיימים התחום והמרחב השייכים והיאים לו.³⁸

שני טיפוסים עיקריים אלו, התקנית והמדוברת, משלימים זה את זה מבחינה פונקציונלית. כמעט שאין מוצאים חיבור ספרותי מודרני שאינו מתובל במרכיבים השאולים במידה זו או זו משפת האם של הסופר (להגו). עם זאת ברי כי הערבית המדוברת היא השלטת בחיי היום-יום, והתקנית מוגבלת בעיקר לכתב. כשבכל זאת מדברים או נואמים בערבית התקנית בדרך כלל מכינים את הדברים מראש, משום שרק יחידי סגולה מסוגלים לנהל בה שיחה ספונטנית ורהוטה לאורך זמן, ללא שגיאות תחביריות ומורפולוגיות. בקצרה, הערבית התקנית המנוקדת (עם אַעְרַאב) היא קניינו של מיעוט זעיר מאוד בלבד בעולם הערבי. מן המפורסמות ששימור שפה ופיתוחה נעשים באמצעות השימוש בה. אזור התפוצה של הערבית למיניה משתרע היום על שטח של 14 מיליון ק"מ² בקירוב, ממרוקו במערב לעומן במזרח, ומסומליה בדרום לעיראק וסוריה בצפון. בתקופת האימפריה הערבית היו הגבולות סין במזרח, פרובנס בדרום וצרפת במערב.

בערבית כמו בעברית אחותה, תחילה יש לקרוא כהלכה כדי להבין את הכתוב, ואילו בלשונות אירופה בשל כתיבת התנועות יחד עם העיצורים קוראים כדי להבין. אין זה סוד שכמעט כל ערבי משכיל הנזקק לערבית תקנית, בין בדיבור בין בכתב, חש על

36. השוו את הדימוי "העברית לא מתה מעולם, אלא היתה מעין יפהפיה נרדמת, וגם בשנתה הארוכה עפעפה כל אימת שתינוק של בית רבן, רב בבית מדרשו או משורר אצל שולחנו נגעו בה באצבע אוהבת", עוז וולצברגר 2014, עמ' 27.

37. Meiseles 1980, Versteegh 1997

38. בערבית: فضحي التراث، فضحي العصر، عامية المثقفين، عامية المتورين، عامية الأميين. ראו: בדוי 1973/2012. כל אחד מחמשת הטיפוסים האמורים מגלם בתוכו משלב תרבותי מסוים. השוו:

<https://9alam.com/community/threads/dras-fi-shkal-galazduag-allghui-fi-allgh-alyrbi.27904>. קיים פתגם שמעגן בתוכו את הרבדים השונים של הערבית, לכל מקום מאל, "לכל מצב והאמירה היאה לו", השוו: פיק 1951, עמ' 141. ראשיתו של פתגם זה, ככל הנראה, בבית שיר של המשורר הג'אהלי טרפה בן אל-עבד, מהמאה השישית; Retsö 2013; שחאדה 2001, עמ' 143.

בשרו, כל חייו כמעט, את הקונפליקט העמוק והחרף בין המדוברת לספרותית, בין המבנה לתוכן, בין ה'איך' וה'מה'. כל מי שהתנסה במצב מעין זה מכיר את הקושי הרב שעומד בפני מי שרוצה להביע, בעל פה או בכתב,³⁹ דברי טעם, ובד בבד להשתמש בלשון תקינה, ואיני אומר מליצית גבוהה. אמת, לא פעם, ובמיוחד כשהדגש מושם על התחביר ובמיוחד, דרך משל, על ניקוד סופי המילים (אֶעְרַאב, case ending) ותנועת עי"ן הפועל של הבניין הראשון (فَعَلَ, فَعَلَّ, فَعَّلَ) בצורת העתיד,⁴⁰ הדבר נעשה לא פעם על חשבון התוכן. בעיה קשה זו עתיקת יומין היא. מדבריו של אפן עבד רִבְהָ (ابن عبد ربّه, מת בשנת 940) אנו למדים כי הח'ליף השני מבית אומיה, עבד אל-מלכ בן מְרוּאן (عبد الملك بن مروان, מת בשנת 705), הודה כי זרקה בו השיבה בגיל צעיר בשל העלייה על הבמות (נאימת נאומים) והחשש (מהנפילה) לשגיאות בדקדוק ובעיקר אֶעְרַאב.⁴¹ לא פלא ששלוש היחסות שהיו קיימות בפרוטו-שמית נעלמו מכל הלשונות השמיות המדוברות היום. הן נשארו בערבית התקנית שאין להגדירה כשפת דיבור במלוא מובן המילה, אך נעלמו מכל הלהגים הערביים, ומה ששרד טיפין פה טיפין פה של תְנוּיִן (تنوين, nunation) הפתח כמו אֶהְלֹן וְסֶהְלֹן, שֶפְכֹן, עֶפְוֹן, נְעִימֹן, רְאָסֶן (ברוך הבא; תודה; אין בעד מה; ינעם לך [ברכה הנאמרת אחרי התגלחות, הסתפרות או התקלחות]); ללא דיחוי). אותו תהליך של שחיקת היחסות אירע בפרוטו-הודו-אירופית שהיו בה שמונה יחסות בשם העצם. הנטייה הטבעית בשפות היא לפשטות ולקיצור. לא פעם רואים שחלק מההתבטאות של המשכיל הערבי בעל פה או בכתב הוא, במידה לא מבוטלת, מעין העברה או תרגום של מבעי לשון ודרכי חשיבה מן המדוברת, משפת האם או מהלשון ההורית, ללשון השנייה, זו הנלמדת אחרי גיל שש, לשון הלאום או לשון האומה;⁴² מעין תהליך של ספרות המדוברת (تفصيح/فصحة العامية). תהליך זה מביא, כפי שיובהר בהמשך, לידי צמיחתם של תיקוני יתר שאין להם מקום בשפת האם.

לשון הלאום לעומת שפת האם

לימוד שפה שנייה שונה מאדם לאדם והוא נשען על כמה גורמים כגון: מוטיבציה, טיב הסביבה החינוכית, עידוד ותמיכה של המשפחה, צורך בתקשורת. קודם הילד מבין את הלשון החדשה ואחר כך הוא מתחיל לדבר בה. ראוי לזכור כי האדם למד קודם לדבר, לפני עשרות רבות של אלפי שנים, ורק אחרי תקופה ארוכה מאוד, לפני כחמשת אלפי שנה, הוא החל לקרוא ולכתוב.

39. ההבעה בעל פה קשה יותר מזו שבכתב.

40. קושי זה ידוע לכול וכבר נאמר אَعْقَدُ مِنْ ذَنْبِ الضَّبِّ - מסובך מאוד, מורכב יותר מזנב תרדון הצב.

41. אפן עבד רִבְהָ 1965, חלק שני עמ' 479. ורואי ענה אֵנֶה «قيل له: لقد عجل اليك الشيب يا أمير المؤمنين, قال: شيبني ارتقاء المناجر وتوقع اللحن».

42. אלי-חרפי 1990.

אליבא דכולי עלמא לומד האדם, אותו Homo sapiens שהופיע לפני כ־300,000 שנה, שפה מסוימת למטרה מרכזית והיא הדיבור בה (אף שיש גם כ־130 שפות סימנים רשמיות שלא למטרה זו נועדו), נוסף על רכישת כישורי קריאה וכתובה בה. בלא שימוש תשקע לשון הדיבור בתרדמה עמוקה והיא אט־אט תלך ותחליד ואחר כך תיכחד. יש הטוענים שאין יצירתיות בלי לשון חיה השגורה בפי בניה. הערבי בוגר בית הספר התיכון לומד את הערבית התקנית במשך שתיים־עשרה שנים רצופות, מגיל שש עד גיל שמונה־עשרה, אך רמת התבטאותו האורלית מוגבלת מאוד עם סיום לימודיו וגם אחר כך.⁴³ מצב דומה מאוד נכון לגבי הקריאה והכתובה כפי שניווכח בהמשך הדברים.

סביר להניח שכיום הלשון הערבית היא הדבר היקר מכול שנשאר לערבי. הוא חש גאווה בקשר אליה בשל כמה סיבות, ובראשן עומד הקוראן הכתוב לשון ערבית מליצית שאין לה אח רוע (إعجاز القرآن). הערבית התקנית (הכתובה בדרך כלל, פוּצְחָא, פְּצִיחָה), היא לשון התרבות והמורשה הכתובה, לשון הלאום והדת של הערבים והיא סמל ומרכיב מהותי בזהות לאומית ערבית מאוחדת.⁴⁴ היו שחשו כמו טאהא חוסיין, שהרחיק לכת וטען כי "המשכילים הערבים שלא שלטו בשפתם אינם מחוסרי תרבות בלבד, אלא יש בגבריותם גם פגם כפיר ומשפיל.⁴⁵ אפשר לדמות את הלשון התקנית ללאום (قومیّة, nationalism), והיא לשון האומה, ואת הלהגים (הערבית המדוברת, المحكية, العامیّة, الدارجة, التلقائية, لغة السليقة) הרבים והשונים לאזרחות (وطنیّة, citizenship). כמו הלאום, הלשון התקנית, לשון האומה, משתפת ומאחדת כמו דבק, וכמו האזרחות הלשון המדוברת, על להגיה, מפצלת ומבדלת.

הערבית התקנית היא הגורם המלכד הגדול ביותר בין מרכיבי האומה. היא סמל האחדות משום שהיא אחידה כמעט לגמרי בכל ארצות ערב, למעט כמה הבדלים פונטיים והבדלים מילוניים מעטים בין המְעַרְבִּים לְמִשְׁרָק,⁴⁶ ואילו המדוברת היא

43. רמה נמוכה זו משתקפת בממוצע בחינות הבגרות כ־60%, בבחינות הפסיכומטריות, במבחני המיצ"ב ובמבחני פירלס (PIRLS Progress in International Reading Literacy Study -). יחד עם זאת יש צורך לבדוק את טיבה של הערבית במבחנים הנזכרים ובאיו מידה היא מושפעת מלשון המקור.

44. ראו: ראיון עם נאצר אל־דין אל־אסד על השפעת הערבית על אחדות האומה, אל־ג'זירָה 28 באפריל 2004: اللغة العربية- وأثرها-على-وحدة-الأمة 3/10/2004/programs/withoutbounds/. מעטים מבני שפת הלאום הערבית בקואים בה.

45. إن المثقفين العرب الذين لم يتقنوا لغتهم ليسوا ناقصي الثقافة فحسب، بل في رجولتهم نقص كبير ومهين أيضاً، رאו: [http://www.tilmeezjournal.com/SlideDescription.aspx?ID2020%="](http://www.tilmeezjournal.com/SlideDescription.aspx?ID2020%=).

46. שתי דוגמאות בולטות בתקנית, הגיית הג'ים (ج) כגנימל (ج) במצריים מחד גיסא והגיית הצ'אצ' (ض) כט'א (ط) בעיראק, בדרך כלל ניתן לגלות את מקור השידור ברדיו או בטלוויזיה על פי ההגייה שהקריין רכש משפת אמו. הגייה טבעית וראשונה זו מסגירה לרוב את זהות הדובר או הקורא. גם בערבית התקנית הכתובה ישנן תופעות ברורות המיוחדות לארץ ערבית מסוימת, למשל במצריים לעומת שאר מדינות ערב, כותבים את ה"ו"ד הסופית בלי שתי הנקודות י. בתחום הלקסיקון קיימים הבדלים מסוימים בין המשק והמְעַרְבִּים למשל הצירופים "משדד החקלאות, אחרי הצהריים, משחק כדורגל" הם "וְזَاوَرَاتُ الْإِنْرَاعَةِ، أَلْعَبْرُ، لَعَبَتِ فَرَاتُ الْإِنْقَدَمِ" במרוח ו"וְזَاوَرَاتُ الْإِنْرَاعَةِ، أَلْعَبْرُ، لَعَبَتِ فَرَاتُ الْإِنْقَدَمِ" במערב. ראו אל־סעראן 1962, עמ' 41-44. בעבר היו שני מקורות סמכות עיקריים ללשון הערבית: אסכולת אל־בַּצְרָה בראשות סיבְוִהִי ואסכולת אל־פּוּפָה בראשות אל־כַּסְאִי ואילו היום קיימות לפחות שתיים עשרה אקדמיות לשון הפועלות בנפרד. ראו למשל: <http://www.diwanalarab.com> إطلالة-على-مجامع.

סמל הפירוד, הפילוג, והשוני המביא לא פעם לידי אי־הבנה בין דוברים, למשל בין מרוקאי ופלסטיני. מילים בסיסיות ושגורות כגון 'למה', 'עכשיו', 'מאוד', גם כן, 'איפה' מובעות, בדרך כלל, במילה אחת בערבית התקנית ואילו במדוברת ישנן מילים רבות המשקפות את מגוון הלהגים. אמת, הערבית התקנית מלכדת, אך יש לסייג קביעה זו משום שרוב הערבים אינם שולטים בה במידה מספקת לא בדיבור ולא בכתיבה. שיעור האנאלפביתים בארצות ערב עדיין גבוה, ובעיקר בקרב האימהות מנחילות שפת האם. נראה שרוב הערבים "מסתדרים" בינם לבין עצמם בלהגיהם הם פחות או יותר, או דרך הלשון המכונה 'פִּין פִּין', לשון המשכילים או הלשון המשותפת ככל האפשר.⁴⁷ כיום יש המכנים את הרובד הזה "לשון לְבָנָה" או "להג לבן" או "לשון מגשרת",⁴⁸ כלומר ערבית מדוברת הקרובה לערבית תקנית אך בלא ניקוד סופי. אין בידינו נתונים סטטיסטיים אשר למספר המסוגלים לדבר בערבית תקנית או בלשון הלבנה בעולם הערבי. עם זאת, לא נחטא לאמת אם נאמר כי שיעורם נמוך מאוד.

המונחים "כתובה", "מדוברת" אינם מדויקים זיים משום שהערבית הכתובה משמשת לעיתים בדיבור כגון: בנסיבות רשמיות, בנסיבות חגיגות כמו: בקריאת חדשות, בדרשה במסגד, בהרצאות באקדמיה, והערבית המדוברת מועלית לעיתים על הכתב באותיות ערביות או עבריות או לטיניות, למשל בפייסבוק, בטוויטר ובתגובות במרשתת (באינטרנט), בתאטרון, בקולנוע, בשירים, בדרשות, בדרמות טלוויזיוניות ובשירה עממית.⁴⁹

אי לכך יש המעדיפים להשתמש במונחים לשון "גבוהה" או לשון "נמוכה" (H = High, L = Low). המונח לשון גבוהה מיועד לנסיבות רשמיות והמונח "לשון נמוכה" מקומו בחיי היום־יום. הקשר בין הדבור לכתוב בערבית מורכב, וחלק ניכר מן התרבות הערבית מתממש בעל פה. דוגמה בולטת לכך הוא דקלום הקוראן. החשיבה והדיבור בלשון מסוימת והכתיבה בשפה אחרת או בטיפוס לשון שונה, הם פעילות מתישה המעכבת את החשיבה. ללשון חשיבות בהתפתחות הילד מבחינה קוגניטיבית, רגשית וחברתית. יש הרואים כי התרופה לדיגלוסיה עתיקת היום־יום היא הפצת השימוש בתקנית בהוראה עד להיעלמות המדוברת. שתי פנים לכל לשון, לשון דבורה ולשון כתובה ולכל טיפוס מרחב ותחום שימוש משלו.

כאמור לעיל, על פי ההגדרה של שפת אם, הערבית התקנית אינה שפת האם של אף

47. Meiseles 1980; Wilmsen 1995.

48. ראו: אדריס 2017.

49. ראו: מרְעִי 2016, עמ' 188, 211-255, שימוש באותיות עבריות לכתובת ערבית מחד גיסא ושימוש באותיות ערביות לכתובת עברית מאידך גיסא. ראו: שחאדה 2017.

לא ערבי אחד, הוא לא רכש אותה בבית מתוך שמיעה, חיקוי או דיבור והיא אינה הלשון החזקה ביותר שלו. אולם ככל האמור בשליטה בה, היא עשויה להתקרב לשפת אם אצל מקצת המשכילים בסופו של תהליך לימוד רצוף, ארוך ומייגע של שמיעה, קריאה,⁵⁰ דיבור וכתבה. אם כי במהותו השוני נותר על כנו, ברור וחד. בעמל רב כזה עשוי המשכיל הערבי לפתח מימונות עליונה של תמרון בין הדבור לכתוב. תהליך זה נגיש וישים יותר עבור הערבי לעומת הזר, למרות או שמא בשל הדיגלוסיה שבערבית, ונושא זה מצריך עדיין מחקר נפרד. הרי מקורם של שני טיפוסים לשון אלו לדעתנו הוא אחד. המזרחן עשוי, כפי שהמציאות מראה בעליל, להכיר את כללי הדקדוק הערבי כמו את כף ידו ואת הספרות הערבית כולה או חלקים ממנה. אך הוא יישאר, על פי רוב, רחוק משליטה ברוחה של הערבית, או אם תרצו, רחוק מן החוש הלשוני, בהנחה שאכן הצליח לדבר ולכתוב בערבית במידה זו או זו. פשר הדבר שיש להגביר את המאמצים והמשאבים בהוראתה של הערבית התקנית, כדי שבסופו של תהליך ארוך ומייגע רמת השליטה בה עשויה אולי להתקרב לשליטה בשפת האם, כלומר בלהג המקומי של כל אדם. דיגלוסיה חריפה זו היא, כאמור לעיל, שורש הבעיה ברכישת הערבית הספרותית. הערבית המדוברת היא לשון ספונטאנית, אותנטית וטבעית (سليقية) לכל דבר, ואילו התקנית נרכשת (مكتسبة؛ والسمع أبو الملكات اللسانية). ראוי להסב את תשומת הלב לעובדה כי הערבית התקנית, זה מאות רבות בשנים לפחות, אינה לשון דיבור בחיי היום-יום. מצב זה מרושש אותה, שולל ממנה לא מעט חיוניות ואינו מאפשר לה להתבטא בהתאם.

מעמדה הרשמי של הערבית

הערבית היא השפה הרשמית בעשרים וארבע מדינות: בעשרים ושתיים המדינות הערביות וכן באריתריאה ובצ'אד. עד ראשית המאה העשרים הייתה הערבית לשון המנהל והתרבות ברוב מדינות מערב אפריקה. היא אחת משש הלשונות הרשמיות באו"ם מאז שנת 1973, ובתולדותיה השפיעה במישרין או בעקיפין על שפות רבות בעולם המוסלמי, כמו הטורקית, הפרסית, הכורדית, האורדו, המלאית, האינדונזית והאלבאנית; על מקצת לשונות אפריקה כמו האוסא וסואהילית, ועל לשונות אחרות כמו הספרדית, היידיש והעברית.

נוהגים לומר, ובצדק, כי אין אסלאם בלא הקוראן ואין קוראן בלי הלשון הערבית הספרותית. הערבית היא הלשון העיקרית של האסלאם כפי שהעברית היא השפה

50. טוד גלוי לכול שהערבים אינם להוטים אחרי הקריאה. ממוצע הקריאה של היהודי הישראלי בשנה עומד על 40 ספרים, ברוב ארצות המערב 35, בסנגל 4 ואילו בארצות ערב ספר אחד לכל 80 איש. ראו: שחאדה, מדוע האומה של קרא אינה קוראת וכאשר קוראת היא עושה זאת באוזניים (בערבית).

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=130815>.

המרכזית ביהדות ובלשונות היהודים. בשתי לשונות שמיות אלו רואים בניהן לשונות קודש שבהן מדברים בגן עדן. מבחינת התפוצה תופסת הערבית את המקום החמישי אחרי המנדרינית, האנגלית, הספרדית וההינדית. יש להזכיר שוב שבמושג "ערבית" כלולים עשרות ואף מאות ניבים מקומיים, ולעיתים דוברי להג אחד אינם מבינים את הלהגים האחרים. למשל דובר הלהג המאוריטני אינו מבין את הלהג הקטרי ולהפך, ובן אזור אלקציים במרכז סעודיה ואיש חג'אז או דובר הלהג של אזור ג'אזאן בקצה הדרומי ודובר להג טריף בקצה הצפוני - גם הם אינם מבינים זה את זה.⁵¹

מעמדה הרשמי של הערבית בארץ נקבע כבר ב־1922 לצד העברית והאנגלית במועצה על פלשתינה/א"י (1922-1947) בסימן 82 לדבר המלך (King's Order-in-Council). אולם מעמד זה כבר פס מן העולם באופן בלתי רשמי ועקיף מאז קום המדינה, שכן אינו משתקף כמעט כלל במציאות הישראלית-היהודית. ובאורח רשמי מעמדה בוטל ב־19 ביולי 2018 בחוק יסוד הלאום (שמו המלא: 'חוק יסוד: ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי') לאחר ניסיונות חוזרים ונשנים לביטול מעמד רשמי סמלי זה של הערבית, שנעשו מאז אמצע המאה העשרים בכנסת ישראל.⁵² מעמדה של לשון רשמית פשרו שהמדינה משתמשת בה בכל התחומים, למשל כל פרסום רשמי שהמדינה מפיצה חייב להיכתב בשפותיה הרשמיות.

אומנם החקיקה שהביאה לכך שהעברית היא השפה הרשמית הבלעדית בישראל הייתה רק ב־2018, אולם הדבר מעוגן למעשה הרבה לפני כן בכמה חקיקות כמו: חוק האזרחות, חוק סדר הדין הפלילי, תקנות סדר הדין האזרחי, חוק התכנון והבנייה, חוק הבחירות, תיקון פקודת הרופאים, חוק לשכת עורכי הדין. עם זאת קיימת חקיקה שלפיה יש לערבית מעמד שוויוני לצד העברית, למשל בחוק שידורי ערוץ הכנסת, בתקנות חובת המכרזים, בהודעות אזהרה, כגון על אריזות של תרופות ('נוהל לסימון אריזות תכשיר רפואי') ועל שלטים בכבישים, ובהם נקבע שהערבית תופיע לצד העברית.⁵³ חלק מתקנות שוויוניות אלו הושגו בעקבות פסקי דין של בג"ץ,⁵⁴ אלא שהכול יודעים שלאמיתו של דבר הלשון הרשמית היחידה בישראל היא העברית. פשרו של המושג "מעמד מיוחד" שניתן לערבית בחוק יסוד הלאום עדיין לא נהיר.

51. ראו למשל: אלי־דן סוני 2013. יש המחלקים את הלהגים הערביים כיום לחמש חטיבות עיקריות: סוריה רבתי, מצריים, המפרץ, עיראק והמגרב. הלהג המצרי הוא הנפוץ ביותר בעולם הערבי בגלל התפשטות האומנות המצרית ובעיקר הקולנוע. יש קולות הגורסים שמדובר, לאמיתו של דבר, בלשונות שונות ולא רק בניבים שונים.

52. למשל, <https://www.haaretz.co.il/misc1.1325268/>

53. <https://www.haaretz.co.il/news/education/1.2416209> אך ללא הצלחה עד ל-19 ביולי 2018.

54. אחסאן 2014; שלטי דרכים בערבית מחוקים לפעמים, למשל באזור סלפית, ולעיתים קרובות משובשים, ראו: פוראני 2018, עמ' 7-9.

55. למשל בג"ץ עדאלה ואח' נגד עיריית יפו בנוגע לשילוט תלת-לשוני <http://www.sharedlife.org.il/ShowItem.aspx?ItemID=fff70d3e-a5b1-4da7-927d.ca5adcbf18d7&lang=HEB>

במדינות דמוקרטיות ודו־לאומיות או רב־לאומיות כמו בלגיה, הודו, פינלנד, קנדה או שווייץ, יש כמה שפות רשמיות. מדינת ישראל, לעומת זאת, היא מדינת לאום של העם היהודי ולא מדינת כל אזרחיה, ובכך היא מתעלמת מהמיעוט הפלסטיני הגדול החי כל הזמן במולדתו היחידה. חוק הלאום שב והדגיש שמדינת ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי. מדינת ישראל מושתתת על זיכרון קולקטיבי יהודי שבו למורשת הגלות, לשואה ולתקומה יש מקום נכבד. אי לכך, הערבי מודר, מנוכר ודחוק אל שולי האזרחות, אחת היא מה הוא חושב ועושה ומה היא רמת ידיעת העברית שלו, מה קרבתו לציונות או אם הוא שר את המנון 'התקווה' בלי לזייף. הוכחה חותכת לכך היא מעמדם של אלו מהמגזר הערבי שהתגייסו לצה"ל.

עד עצם היום הזה אסור להגיש, למשל, מסמכים הכתובים בערבית לבתי המשפט או לקבל פסקי דין בערבית. ועד היום, אחרי שבעה עשורים, אין אוניברסיטה ערבית אחת בישראל.⁵⁵ בפינלנד, ארץ מגוריי בשלושת העשורים האחרונים, יש שתי שפות רשמיות: פינית ושוודית. דוברי השוודית הם כ־6% בלבד מהאוכלוסייה, אך זכותם להשתמש בה בכל הזדמנות מעוגנת בחוק, והעיקר – חקיקה זו מיושמת בפועל. השוודית היא לשון חובה החל מכיתה ו', (ואפשר לבחור בה כבר בכיתה ג') ועד לכיתה י"ב. כן יש בפינלנד שלוש שפות מיעוט: שפת הסאמי בצפון, שפת הרומאני (הצוענים, gypsy) ושפת הסימנים – ולדובריהן יש זכויות נרחבות ללימוד ולשימור לשונותיהם ותרבותיהם. זכויות אלו מעוגנות בחוקה של פינלנד ואינן תלויות במילוי חובה זו או אחרת. כמו כן, על כל בעלי תואר מוסמך אוניברסיטה ומעלה לשלוט במידה סבירה בלשון הרשמית השנייה, השוודית. לדוגמה, בנסיבות רשמיות, כמו בחג המולד וביום העצמאות ב־6 בדצמבר, נשיא המדינה פונה לעם בשתי השפות מדי שנה.

מבט על מצב הערבית בישראל

לפי נתוני "אתנולוג" (Ethnologue) יש בישראל כארבעים שפות ולהגים, אך אין בה מדיניות לשונית המעוגנת בחוק אחד. מעמדה של הלשון הערבית בישראל התהפך בן לילה, בשנת 1948, ממעמד של שפה שולטת (superstratum languages) היא הפכה לשפה נשלטת (substratum languages), כלומר משפת הרוב לשפתו של מיעוט לאומי מדולדל, שישראל היהודית והדמוקרטית, מדינת הלאום המובהקת בעולם, אינה מכירה בו עד היום.⁵⁶ מצבה של הערבית

55. אבראל־היג'א 2009, עמ' 136-146; אבראל־היג'א 2012, עמ' 68-75; אע'באריה 2011, עמ' 35-68. 56. זה תתרי דסתרי; ישראל היא מדינה דמוקרטית ביחס ליהודים; ראו: בורג 2015, עמ' 173-174 "אנחנו דמוקרטיה פתוחה, מרשימה, סובלנית בעיקר ליהודים", "ישראל היא חצי הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון".

בישראל,⁵⁷ הן המדוברת (שפת האם של הערבי) הן התקנית (לשון הלאום והתרבות של הערבי המשכיל), השזורות זו בזו, הוא בכי רע הן בחברה היהודית הן בחברה הערבית. רגשות ועמדות של הזנחה וזלזול כלפי הערבית שוררים בקרב מרבית המגזר הערבי. אף שמוצאם של מחצית יהודי ישראל הוא מארצות ערב, רק 10% מהם הצהירו שהם מסוגלים להבין ערבית ולדבר בה. שיעורם יורד ל-1% כשמדובר בקריאת ספר בערבית.⁵⁸ הערבית משמשת כמוכן ביישובים הערביים בגליל, במשולש ובנגב כשהיא מתובלת על פי רוב בעברית,⁵⁹ אך נעדרת כמעט לחלוטין בסקטור היהודי. בשל תערובת לשונית זו מכונה הערבית המדוברת בישראל בשמות כגון: עֶרְבִיָּה, עֶרְבֵּאנִיָּה, עֶרְבִיָּה, אֶל־עֶרְבִיָּה, אֶל־עֶרְבֵּרְבִיָּה, עֶרְבִיָּת, אֶל־עֶרְבִיָּה,⁶⁰ ערבית מעוברת (مُعَبَّرَةٌ, متهوَّدة),⁶¹ לשון מעורבת (اللغة المخلوطة)⁶² או במונח האנגלי Arabrew.⁶³ אמת, אפשר לשמוע מילים או צירופים ערביים בשיח העברי המתובל בברכות, בהשמצות ובקללות השאלות מערבית. אלא שהיסוד הערבי העממי בעברית המדוברת מוגבל כאמור בתוכנו וברמה התרבותית של הדוברים.⁶⁴ המשכיל העברי, ובמיוחד האשכנזי, בדרך כלל אינו משלב מילים ערביות בדיבורו. רמת הוראת הערבית במוסדות החינוך בישראל הולכת ומתדרדרת בהתמדה זה שבעים שנה מן הפח אל הפחת. הערבית של בניה במולדתם הולכת ומתעברת בקצב מואץ. השפעת העברית חודרת עמוק לדפוסי הדיבור,⁶⁵ לדפוסי הכתיבה ואף לדפוסי החשיבה של חלק לא מבוטל מהמיעוט הערבי-הפלסטיני בישראל. מילים, צירופי מילים ומבנים אינן-ספור שצור מחצבתם בעברית שגורים בפי ערביי הארץ, ולעיתים גם בכתביהם, אך הם כדברי הספר הַחַתוּם בשביל אחיהם בעולם הערבי.

57. ראו למשל: Amara 2002, pp. 53-68; עטאללה 2004, עמ' 80-111; Shehadeh 2014, pp. 188-222; מנדל 2015; אל-נאשף 2019.

58. יהודה שנהב ואחרים, "ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל, מנאראת: מרכז ון ליר ליחסים יהודים-ערבים, 2015. / <https://mekomit.co.il/%D7%A2%D7%A8%D7%91%D7%99%D7%AA>

59. יש המכנים את תופעה השכיחה של השחלת מילים וצירופים עבריים בדיבור בערבית בשם "תִּבְרֵחַ, התגנדרות". נראה לנו כי אחת הסיבות העיקריות לתופעה זו היא הנוחות, קל לדובר הרגיל לשלוף מילים הידועות לכול בעברית מאשר להפש מילים מקבילות בערבית. יש לנו הרושם כי תופעה זו אינה קיימת או לפחות נדירה מאוד בקרב דוברים בעלי רגש לאומי ערבי והשכלה.

60. מאהר 2009. נשאלת השאלה האם העברית עשויה אי פעם להיהפך לשפת הבית של משפחות הגברים הערביים המשרתים בצה"ל, דרוזים, בדווים, צ'רקסים וכו'. דוגמאות כאלה ידועות בהיסטוריה. על העברית של הערבים בישראל ראו למשל: Berdichevsky 2014, 136-156; هل سمعت باللغة العربية؟

<https://www.makorrishon.co.il/magazine/dyukan/63267>. כן ניתן להוסיף את העבריות, ערבית המתובלת באנגלית.

61. ראו: מואסי 2016 עמ' 239.

62. מונח זה הופיע בעיתונות בארץ בשנות השמונים הראשונות של המאה שעברה.

63. ראו: Hawker 2018; Zandberg 2015; Mendel 2014; Shehadeh 2014, 206; אמרה 2012. אולי אפשר להשוות את מצבה של הערבית בישראל עם הערבית בארצות איחוד האמירויות הערביות, ראו: Al-Issa 2011, pp. 1-22.

64. ראו: Shehadeh 2011. סמל 2005 עמ' 99 "מילות הזעם שלהם שואלים הישראלים מערבית".

65. ראו: דנה 1994, עמ' 141-151; הגקין 1997, עמ' 363-382; ברנד 2014, ראו: ברנד 2015, עמ' 89-101, והקישור הוא: http://cms.education.gov.il/educationcms/units/adulteducation/pirsumeiaagaf/gadish/gadish_15.htm

יתרה מזו, העברית משמשת לעיתים קרובות אמצעי להסביר דבר־מה בערבית.

הנה שתי דוגמאות מובהקות: האחת, התיבה הנפוצה "לִקְב, לִקְב" במובן "תואר אקדמי", ראשון, שני, שלישי, שהיא תרגום מילולי של המלה העברית "תואר" ומן הדין להמירה למשל במילה "שְהָאדָה, شְהָאדَة" המובנת לכלל דוברי הערבית בעולם הערבי. האחרת, הצירוף "מִקְבּוּל לְעֵלִי מְקָבּוּל עֲלַי" הוא תרגום מילולי של "מקובל עליי" בעברית. ההשפעה של העברית המשתקפת ביצירותיהם של ערבים ישראלים היא אחד המאפיינים של ספרותם ולשונם של ערביי 1948.⁶⁶ אומנם תופעה זו של השפעת לשון הרוב השולט על לשונו של המיעוט הנשלט נחשבת לדבר טבעי בדרך כלל, אך המצב בישראל נראה גורף ואפשר שהגורמים לכך הם חברתיים ופסיכולוגיים יותר מאשר שיקולים לשוניים גרידא. להשתמש בביטויים כגון: "אוֹרְשָלַיִם", "מלחמת ששת הימים",⁶⁷ "יהודה ושומרון", דרך משל, במקום "אל־קודס", "מלחמת 1967/אל־נֶפֶסָה", "הגדה המערבית" משמעותו שהוא משקף קבלת הנרטיב הציוני בלא יודעין.

לזקוקים לעוד הוכחות למצבה המעורער, העגום והנחות של הערבית ברוב תחומי החיים בישראל, אבקש להזכיר את ההחלטה שהתקבלה זה לא כבר: במרס 2018 הורתה הנהלת בית החולים רמב"ם שבחיפה לדבר אך ורק בעברית בין כתליו. שלישי מ־4,000 עובדי בית חולים זה הם ערבים, ורבים ממבקריו הם ערבים־פלסטינים אזרחי ישראל. כיצד היה הרמב"ם, הנשר הגדול, הידוע בערבית בשם אבו עֶמְרָאן מוּסָא בן מִיִּזֶן (נפטר ב־1204), שדיבר ערבית כשפת אם (ערבית־יהודית של ימי הביניים) וכתב כל חיבוריו, למעט אחד ששרד והוא "היד החזקה" (משנה תורה), בערבית־יהודית ימי־ביניים, מגיב לו שמע מקברו בטבריה את החלטת אחיו בהנהלת בית החולים הקרוי על שמו? ראוי לציין כי השם "רמב"ם" ניתן לבית חולים זה בשנת 1952, אך שמו המקורי של בית החולים היה "شجرة الحياة [עץ החיים]", ונודע בקרב ערביי פלסטין בעשורים הראשונים של המאה שחלפה בשם "בית החולים ע"ש ד"ר חֶמְזָה [مستشفى الدكتور حمزة في حيفا], הוא שמו של אחד מרופאיו הלבנונים שנשטש אותו לפני מלחמת 1948.

החלטה דומה בנוגע לאיסור השימוש בערבית נתקבלה ברשתות "ארומה" ו"קפה קפה" בשנים 2016-2017. יש התוהים אם מודרניות פשרה לבקר בבתי קפה חדשים אלו, לזנוח את הקפה הערבי בעל המוניטין ולהפקיר את שפת האם, הערבית המדוברת. בני אדם אלו, בעיקר צעירים וצעירות, יצאו, ככל הנראה, בסופו של דבר, קרחים מכאן ומכאן - לא מערביות ולא ערביות. זכור לרעה גם המקרה של

66. ראו למשל: כיאל 2010, עמ' 167-186.

67. ראו: זֶזְבִי 2018, עמ' 7, 20, 42, 48, 61.

הסרת שתי המילים הערביות מהלוגו של אוניברסיטת חיפה ב־2012 בחגיגות שנת ה־40 להיווסדה.

במרס 2018 נזדמן לי לשהות למעלה משלושה שבועות רצופים בכמה אזורים בארץ, בירושלים, בחיפה, במשולש ובגליל. שוב שמתי לב כי רבים מהמלצרים והעובדים במסעדות ובבתי המלון הם ערבים, אך הם מדברים עם הלקוחות בעברית או באנגלית. זאת אף שעם לקוחותיהם נמנים ערבים. גם כשהלקוח פונה למלצר בערבית מדוברת 'אֶסְלִית' (מקורית, לא מעוותת) בא המענה אוטומטית בעברית. עוד שמתי לב כי מלצרים אלו משוחחים בינם לבין עצמם בערבית. העליתי תופעה זו בפגישתי עם אחד ממכריי האירופים החי בירושלים זה עשרות רבות בשנים, והמדבר ערבית ברהיטות ראויה לשבח, הן המדוברת הן התקנית. תגובתו הנחרצת הייתה: "מה, אתה לא יודע שיש הוראה מגבוה שלא ידברו ערבית? זה היה בעיתונים".

הערבית בסקטור היהודי

לאמיתו של דבר, הערבית היא שפה זרה שלישית או רביעית בישראל. היא, כאמור לעיל, מושכחת ונכחדת במגזר היהודי. התלמיד היהודי אינו חייב ללמוד ערבית החל מכיתה ג' כפי שהתלמיד הערבי לומד את העברית. ישראל הרשמית עשתה כמעט הכול כדי להתנער מן האזור שבו היא שוכנת, ובייחוד מהלשון הערבית השלטת במזרח התיכון. יש בקרב היהודים הסבורים כי דחיקת רגליה של הערבית עשויה לשחררם מרגשי הנחיתות הגלותית. לכן בפוגשו צעיר יהודי הדובר ערבית טובה, חושש בדרך כלל הערבי שמדובר קרוב לוודאי באיש מודיעין.

כיום, יש חובה להורות את הערבית התקנית בכיתות ז'–ט' בהיקף של שלוש שעות שבועיות במגזר היהודי בישראל. אולם, רק כרבע מבתי הספר מיישמים חובה זו. נוסף על כך, החל משנת 2004 החלה הוראת הערבית המדוברת כמקצוע חובה בבתי הספר היסודיים במחוז הצפון ובחלק משאר המחוזות בארץ. ככל הנראה אין כל חידוש באמירה כי תולדות הקניית הערבית המדוברת במגזר היהודי הן סיפור ארוך של כישלון חרוץ.⁶⁸ יש הטוענים כי ידיעה טובה של יסודות הערבית התקנית מקלה על הלומד לרכוש את הערבית המדוברת אך לא בהכרח ההפך.⁶⁹ דברים אלו אמורים בנוגע ללומד הישראלי-היהודי, ונראה לי שיש צורך במחקר נוסף ובהיקף רחב. ב־2019 יש תוכניות שלימודי הערבית יהיו חובה מכיתה ה' ויש פיילוטים בנידון.

68. השוו: אמארה ואחרים 2008, לוסטיגמן 2008; Mendel 2011, 2014; מנדל/מַעְרָבִי 2018.
69. ראו: וייסבלט 2003, עמ' 170–173, לוין 2003, עמ' 174–177.

באותה נימה אפשר להוסיף ולומר כי יש קבוצות מסוימות של יהודים השולטים היטב בערבית מדוברת (להג מסוים או יותר) ובערבית תקנית למטרות מגוונות, למשל, ואולי בעיקר, למטרות מודיעין.⁷⁰ וזו אחת הסיבות שמעודדים לימודי ערבית בבתי ספר יהודיים; לא מאהבת מרדכי אלא משנאת המן. כידוע למנגנון הביטחון בישראל תפקיד מרכזי בעיצוב תכונותיה הייחודיות של הוראת הערבית במגזר היהודי.⁷¹

קליטת מורים ערבים לערבית במגזר היהודי עדיין מוגבלת (הם מונים כנראה כמה מאות),⁷² והיא נתקלת בדחייה או בקשיים רציניים ומכאיבים. יתרה מכך מורה זה חווה על בשרו קשיים ואתגרים רציניים בהוראת נושא בלתי רצוי וטעון רגשות לא-ידידותיים ('לשון המחבלים', 'לשון מקוללת').⁷³ זה מזכיר לי את האמירה ששמעתי מאיש חינוך יהודי בצפון הארץ באביב 2018: "משרד החינוך עדיין לא בשל לקבל מורים ערבים למגזר היהודי". ייתכן שמקור אי-הבשלות נעוץ בכך שמשרד החינוך מנוהל כמעט כולו בידי אנשי הזרם הדתי. זרם זה מאמין שכל מורה ילמד במגזרו הוא משום שהמורה הוא גם דמות חינוכית. ראויים לציון חמישה בתי ספר דו-לשוניים בארץ, שבהם מלמדים ערבית ועברית זו לצד זו, ותופעה זו של רכישת התלמיד את לשון הזולת ראויה לדיונים נוספים.⁷⁴ יתרה מכך, כמעט כל שמות המקומות בערבית עוברת ושיבושים משונים רבים נפלו בתעתיק לערבית.⁷⁵ שלטי החניות, בתי העסק והמקומות הציבוריים ושמות הרחובות כתובים קודם בעברית ואחר כך לפעמים בערבית בישובים הערביים.

הוראת הערבית באוניברסיטאות⁷⁶

האוניברסיטאות בישראל אינן מכשירות מורים להוראת הערבית התקנית כלשון מדוברת או כתובה, לא בבתי ספר יסודיים, לא בתיכונים ולא במכללות לחינוך. הרי מטרותן העיקרית והמוצהרת היא מחקרית, להכשיר את חוקרי העתיד, להציג את הערבית כגוויה, לנתח מורפולוגית, תחבירית וסמנטית, לתרגמה לעברית, אך לא לדבר ולכתוב בה ולתרגם את העברית אליה. באוניברסיטה מדברים וכותבים

70. ראו: שנהב ואחרים 2015. הדו"ח מגלה כי רק למיעוט שולי באזרחי ישראל היהודים ישנה שליטה סבירה בערבית מדוברת ובערבית כתובה. מתברר שרק 1% מהיהודים מסוגלים לקרוא ספר. השו: <https://www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.2791237>; ערבית <https://mekomit.co.il>; מנדל 2015, עמ' 31-32, 35; אולמן 2010, עמ' 296-298.

71. ראו: Mendel 2011, 2013, 2014.

72. יש הנוקבים בפחות מ-5%, ראו: Uhlmann 2010, 303.

73. <https://www.makorishon.co.il/nrg/online/1/ART2/756/264.html>.

74. ראו: Bekerman 2009. מתחקיר ראשוני מתקבל הרושם שהתלמיד הערבי בדרך כלל רוכש היטב את העברית ומדבר בה גם בבית עם בני משפחתו וזאת על חשבון הערבית ומצב דומה כנראה לא קיים בקרב התלמידים היהודים.

75. ראו: כבהא 2017, עמ' 55-62; למשל: المصراة < מורשת, حي الطالبية > קוממיות: עראף 2004; עבדאל-קרם 2001; ג'בר 1996; אבו כתה 2013, עמ' 11-28; פוראני 2016, עמ' 241-249.

76. ראו: שחאדה 2017, 2018.

על הערבית בעברית, לומדים עליה ולא לומדים אותה. ההבדל בין לדעת דבר־מה ולדעת עליו הוא עצום.

באוניברסיטאות ישראל מלמדים על הלשון הערבית וספרותה באותה מסגרת, ואילו בהוראת העברית יש הפרדה ברורה בין שני מרכיבים אלו ומלמדים אותם בשני חוגים נפרדים, האחד מוקדש ללשון והאחר לספרות. יש צורך בהפרדה כזו גם בהוראת הערבית כדי להשתדל לשפר את מעמדה ולהעמיק את ידיעתה כלשון לאום, מדע, דת, מורשת ותרבות. היחס אליה הוא בדרך כלל כאל לשון מתה הראויה לניתוח, אך לא ככלי מחקר כשאר שפות העולם החיות. היו שטענו שכדי להבין כהלכה את הערבית התקנית יש להשתמש בלשון אחרת, ומי שירצה ללמוד לדבר בה עליו ללכת ל"ברליץ". לא זו אף זו, לאחרונה התחילו ללמד ילדים בני חמש בגני החובה בסקטור הערבי עברית דרך שמיעה, שירה ומשחקים, וזה אינו עושה חסד עם הערבית כי אם מחמיר מאוד את המצב הרעוע בלאו הכי. צעד זה מתווסף לאווירה הרווחת שנוצרה להכחדת הערבית מן המרחב הציבורי.

מה גרם למצבה העגום של הערבית בארץ?

מעמדה העגום והמתדרדר בהתמדה של הלשון הערבית הן התקנית הן המדוברת בישראל⁷⁷ הוא פועל יוצא של מכלול גורמים ונסיבות פנים וחוץ שחברו יחדיו. להלן אסקור עשרה מהם.

(א) תחילה, התקופה המכרעת או הרגישה, דהיינו חמש-שש שנות החיים הראשונות של האדם, שהן הפוריות ביותר לרכישת דקדוק השפה, כל שפה, משמשת לרכישת שפת האם, כלומר הלהג המקומי ולא הערבית התקנית. כאן נעוץ במידה רבה שורש הבעייתיות והקושי להשיג שליטה טובה בשפת הלאום.

(ב) המתח הפוליטי והלאומי השורר בין ערבים ליהודים בארץ כבר למעלה ממאה שנה. מצב זה הוא אחד הגורמים הבולמים הבסיסיים לרכישת הערבית במגזר היהודי. קשה מאוד ללמוד שפה שאינך אוהב ואינך זקוק לה כי אתה החזק והשולט, ושכנך החלש מוכרח לדעת עברית כדי להתקדם במרחב הנשלט על ידי הרוב.

(ג) יחס עוין הן מצד השלטונות הן מצד רוב המגזר היהודי כלפי המיעוט הערבי,

77. בזה איני טוען שרמת ידיעת הערבית בכל ארצות ערב היא שפירה או אחידה, השוו: דרויש 1999, עמ' 12-13; נצאר 1984, עמ' 92. בסוריה מלמדים את המקצועות המדעיים ואת הרפואה בערבית מאז שנת 1919, ראו: אבור־אל־ינ'א 1987, עמ' 110-114. <https://vb.tafsir.net/tafsir41835/#.XKXZaKbgrkE>, על התפתחות הוראת הערבית בעולם הערבי ראו: Suleiman 2004, 2006; אל־מוסא 1990/1984.

ושיעור יהודי ארצות ערב ששפת אימם היא להג ערבי מסוים הוא גבוה.

(ד) רוב בני שני העמים האלה, צאצאי יצחק וישמעאל, מתגוררים בסגרגציה (בהפרדה) כמעט מוחלטת. 90% מערביי ישראל חיים בישובים משלהם, בצפון, במרכז ובדרום, ורוב ערביי הערים המעורבות מתגוררים בשכונות נפרדות.⁷⁸

למרות מצב זה, טרם זכו הערבים באוטונומיה חינוכית ותרבותית המוענקת מאז קום המדינה לזרמים יהודיים: הממלכתי הדתי, החרדי, הקיבוצי וכו'. מערכת החינוך במגזר הערבי הובנתה לשם יצירת ערבי "טוב", כנוע, שזהותו מורכבת מאוד, ויש בה הפן הלאומי-הפלסטיני מצד אחד והפן האזרחי-הישראלי מצד אחר.⁷⁹

(ה) זניחת רבים מערביי הארץ את הדיבור בלשון אימם והעדפת העברית המסמלת בעיניהם קידמה ומודרניות והיא, יש להודות, נחוצה למציאת תעסוקה הולמת.⁸⁰ שאלה מהותית שיש להשיב עליה בכובד ראש היא: כיצד ניתן לחבב את הלשון הערבית הדבורה והכתובה על התלמידים החל בגיל הרך בגן ילדים? סוד גלוי שרוב הערבים בעלי ההשכלה הגבוהה שולטים בדרך כלל בעברית טוב יותר משהם שולטים בערבית תקנית, ודוגמה בולטת במיוחד לכך היא מספרם הגדול של עורכי הדין, החיילים, הרופאים והאחיות הרחמניות. לקריאה תפקיד חיוני ברכישת הערבית התקנית ובפיתוחה בעיקר משום שמדובר בלשון כתובה, אלא שהערבי אינו להוט אחרי קריאה ועיון. צאצאי "קרא בשם אלהיך (اقرأ باسم ربك)" אינם ראויים היום לתיאור נעלה זה.⁸¹ רבים טוענים, ובצדק, שמשבר הלשון הערבית, שלא ידעה לא ילדות ולא זקנה, כדברי רינאן,⁸² הוא משבר האדם הערבי (أزمة إنسان لا أزمة لسان). דעה רווחת בקרב חלק ניכר מהערבים היא שהערבית אינה נתונה בסכנה מפני שהקוראן שומר ומגן עליה (סורת אל-חג'ר 9). אט-אט הפכת הערבית ללשון הפולחן, הדרשות והרגשות, ומתרחקת מתחומי המדעים והטכנולוגיות העכשוויות. רוב האוניברסיטאות בארצות ערב עדיין מלמדות את המקצועות המדעיים, רפואה, פיזיקה, רוקחות, כימיה וכן הלאה בלשון זרה, אנגלית או צרפתית.

78. ראו: סמוחה 2013.

79. ראו אחרי השבר: כיוונים חדשים למדיניות הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל. דו"ח חירום מאת צוות חוקרים בין אוניברסיטאי מוגש לראש ממשלת ישראל מר אהוד ברק, 2000, עמ' 34 (אני מודה לידידי נביל עודה שהפנה את תשומת ליבי לדו"ח זה) Abu Saad 2006; <http://din-online.info/pdf/dr4.pdf>; על ערבי טוב בעיני ישראל ראו: כהן 2006. על זהות הערבי הישראלי ראו: 62-66, 34-39, 2017/2018; Gialdini 2017/2018; ג'ובראן 2018, עמ' 17-45.

80. בארצות ערב מדובר באנגלית או בצרפתית. במערב רווחת האמירה: הצרפתית נחוצה להשגת הפרנסה ואילו הערבית היא נשמה, דת והיסטוריה.

81. ראו: שחאדה 2006.

82. אל-בעלפני 1991, עמ' 281.

(ו) היעדר אוניברסיטאות או מכללות ערביות כלליות בישראל שתחרותנה על דגלן שמירתה, פיתוחה והעלאת קרנה של הלשון הערבית התקנית. שבע המכללות לחינוך המלמדות שפה וספרות ערבית טרם הגיעו לרמה המיוחלת של הכשרת מורים השולטים יפה לא רק בערבית התקנית בשלוש מיומנויותיה אלא גם בשיטות הוראתה העדכניות ויודעים לפעול על פיהן. לשם מעקב וביצוע החלטה זו יש צורך במנגנון מסודר ובר סמכא.

(ז) הדיגלוסיה⁸³ בערבית קיימת, לדעת אחדים, לפחות מאז אמצע המאה השמינית לספירה, ובעיני חוקרים אחרים אפילו מאז תקופת הג'א'הליה.⁸⁴ לזו הטעוון הוא שהפער המבני והמילונאי בין הערבית התקנית לבין הערבית המדוברת על שלל להגיה הוא, לפי רוב הדעות, עמוק מאוד. אי לכך על הילד הערבי ללמוד את הערבית הכתובה בבית הספר כאילו מדובר בלשון חדשה. ייתכן שלימוד לשון זרה כמו העברית או האנגלית עשוי להיות קל יותר בשל היעדר הקונפליקט בין שפת האם לשפת הלאום. דיגלוסיה זו עומדת מאחורי שפע תיקוני היתר (hypercorrection, إفراط في التصحيح, حذف، مبالغة في التصحيح) המופיעים בכתיבתם של דוברי הערבית.⁸⁵ מצד אחר יש הטוענים כי הפער בין הערבית המדוברת באזורים ערביים רבים לבין הערבית התקנית אינו גדול יותר מהפער שיש בלשונות דיבור רבות באזורים שונים בבריטניה, גרמניה ואיטליה.⁸⁶

(ח) עברות הערבית המדוברת בישראל. תהליך מודע או לא-מודע זה, החל מאז קום המדינה בצעדי צב אך הלך והואץ בחלוף השנים. מדובר, לאמיתו של דבר, בתהליך טבעי שבו המיעוט חייב, על פי חוק, ללמוד את לשון הרוב המנהל את ענייני המדינה ואת שפתו השלטת, שבישראל היא הלשון הרשמית היחידה.

(ט) זלזול בידיעה אקטיבית של הערבית התקנית. על הערבי החפץ ללמוד את הלשון הערבית וספרותה באוניברסיטה (ברירת המחדל) בישראל לדעת עברית היטב. לעומת זאת, אין כמעט כל חשיבות או משקל או דרישה לידיעה מעשית של הערבית התקנית לא של הסטודנטים ולא של המרצים.⁸⁷

83. Ferguson 1959, pp. 325-340; <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=305504>; Marçais 1930; Altoma 1969; סאיג'ח'דאד: <http://a-list.org.il/profile-page/238>; אלקעוד 1997, אבר'הטב 1997; Myhill 1997; pp. 197-223.

84. Larcher 2010, pp. 103-112; Bellamy 1985, pp. 31-51.

85. תיקון יתר מתרחש בעקבות יישום כלל דקדוקי אמיתי או מדומה בהקשר לא נכון וזאת כדי להימנע מטעות נפוצה. דוגמא לכך رَوِّحَ במקום رَوِّحَ (rūḥ, רוּح) (כהקשה ל- يَوْمٌ، صَوْمٌ (יום، צום). ראו: רמזאן 1981, עמ' 79-81. דוברי עברית אולי זוכרים דוגמאות כגון "כל קריין וחרייין", "קצין וחצין", השוו: למשל בלנק 1989, עמ' 11-13.

86. למשל עִזְמִי בשארה, עֵרַב 48, 6 במרס 2019, תחת הכותרת لا خوف على العربية - מצב הערבית אינו מעורר דאגה.

87. השוו: ...Arabic is artificially devalued to the point that Arabic proficiency is not essential for success in Arabic either as a student or as an academic, Uhlman 2017, xviii

(י) תדמית שלילית ואף נחותה של הערבית בעיני הרוב במדינה. הערבית נתפסת בעיני רוב היהודים בישראל כלשון האויב הערבי הדמוני, הגיס החמישי,⁸⁸ הזר, המודר, החלש, השולי והגולה, ואין לה כמעט כל ערך. ברוב זה כלול חלק הארי של יהודי ארצות ערב הוותיקים ששפת אימם ערבית יהודית מודרנית. יוצא אפוא שהעברית הפכה להיות חלק מהמאגר התרבותי של רבים מערביי ישראל המשכילים. התלמיד הישראלי הן היהודי הן הערבי אינם רואים שום חשיבות פרקטית לשליטה בערבית, למעט הכניסה למודיעין עבור היהודי.

מה הפתרון

יש מעגל קסמים. דרושים מאמצים אדירים, חשיבה מחוץ לקופסה, נחישות ודבקות במטרה כדי לפרוץ מעגל זה של הוראת הערבית התקנית. זומני כי אחת הדרכים האפשריות היא לעודד בוגרי תיכון ערבים שסיימו ארבע או חמש יחידות לימוד בערבית בציון גבוה, 85 ומעלה, האוהבים אהבת אמת את הלשון הערבית, את ספרותה ואת תרבותה, ללמוד באחת משבע המכללות לחינוך בארץ המכשירות מורים לערבית. עליהם לפנות ללימודים אלו כדי להכשיר ולטפח את עצמם להורות את הערבית כראוי, בשיטה ביקורתית, בבתי ספר ערביים ויהודיים. השאיפה היא ליצור דור נאור בחשיבתו, בעל ידע עמוק והשכלה רחבה הן בלשון הן בשיטות הוראתה העדכניות, גאה בלשונו התקנית שהיא סלע זהותו התרבותית והלאומית,⁸⁹ ומעל לכול שיהא ביקורתי, ניהן בכישרון יזמי, בעל חזון ומאמין בשליחותו הנשגבת. הערבית היא לשון הקודש עבור המוסלמים המונים כמיליארד וחצי מיליארד נפשות,⁹⁰ והיא לשון הלאום והדת של הערבים המוסלמים והנוצרים. הערבית התקנית היא המפתח להבנת כל מדעי האסלאם והמורשת הערבית. בשביל הערבי המשכיל הערבית התקנית היא הכלי הראשי לרכישת דעת, ליצירתה ולפיתוחה. יש מורשה תרבותית ענפה במגוון תחומי דעת הכתובה בערבית הנקראת בינונית גם מטעם יהודים, נוצרים, קראים, ושומרונים. הלשון היא אמצעי הכרחי להתפתחות והתקדמות דובריה.

יש להקפיד ללמד את דקדוק הלשון הערבית, תורת הצורות (חלק זה עדיין מקופח במידה ניכרת במגזר הערבי ויש להקדיש את תשומת הלב הראויה לו) והתחביר לאור יסודות הדקדוק הפונקציונלי. ככל הנראה, לימוד הדקדוק הערבי עדיין מתנהל

88. Persico 2015; בורג 2015, עמ' 19, 63. זה מדגם של מילים נוטפות ארס הנשמעות ונכתבות מעת לעת.

89. ראו: Suleiman Y. 2011, p. 50; Suleiman 2011.

90. הקוראן על פי המסורת המוסלמית כתוב בערבית מליצית שאין לה אח ורע. בפרשת החג'ר מס' 15 איה 9 כתוב "אכן אנחנו הורדנו את הזהרה, ואנחנו שומרים עליה". מופתי מצריים עלי ג'ומעה הבהיר כי הקוראן אינו מכיל את כל שורשי הערבית, תבניותיה ומשמעותיה אלא רק שיעור זעיר מהם, פחות מ-30% מהשורשים הוא קדוש, ואילו מרבית הלשון הערבית אינה קדושה, ולכן היא מועדת לשינוי ומטבע הדברים להיכחדות. הקוראן מכיל למעלה מחמשים אלף מילים.

ללא זיקה ישירה לנסיבות אמיתיות כי מדובר בלשון כתובה בעיקר, והלומדים עדיין אינם ששים לקרוא ולכתוב. הוראת הדקדוק, לאמיתו של דבר, מנותקת מן המציאות משום שהתקנית אינה משתקפת בדיבור רגיל. העצה השכיחה בתיקוני לשון הגורסת "אמור כך" ו"אל תאמר כך" פשרה בעצם "כתוב כך" ו"אל תכתוב כך", שכן מדובר בדרך כלל בלשון הכתובה שקוראים אותה. יוצא אפוא שהתלמיד חייב לשנן ולנסות להבין את הכלל הדקדוקי ואת הדוגמאות המתאימות שאינן בלשון הדיבור. יש להפריד בהוראה בין שני חלקי דקדוק אלו, וזכות קדימה חייבת להינתן לתורת הצורות. על הוראת הדקדוק של כל לשון חיה לראות בדקדוק כלי שרת לקריאה, לדיבור ולכתיבה נכונים ונאותים. עידוד זה יכול להתגלם במתן תמריצים נדיבים לבוגרים אלו, על ידי לימוד חינם אין כסף ואף סיוע בנסיעות ובהוצאות אחרות והבטחת מקומות עבודה מתאימים לאחר סיום מסכת הלימודים בהצלחה. יש לטפח את קבוצת הסטודנטים המצוינים⁹¹ בערבית אם הכוונה להרים תרומה נכבדה לטיוב מצב הוראת הערבית בארץ והקנייתה.

בד בבד עם כל הדברים שנאמרו עד כה, חשוב להדגיש כי הראשית והאחרית הם דוברי הלשון, כל לשון חיה, וכותביה ובעיקר מוריה, משורריה, סופריה, משכיליה ואנשי הדת שלה. עליהם מוטלת המשימה הנכבדה לשמור על הלשון מכל משמר, לפתחה, להרחיבה, להפיצה ולהגן עליה מהשפעות זרות גורפות ומיותרות. הלשון היא הראי למצב דובריה בכל התחומים. מן הדין שכל יום יהיה בחזקת יום הלשון הערבית גם בעיריות ובמועצות המקומיות הערביות בישראל. עליהן ועל ועדת המעקב העליונה של ערביי ישראל, על חברי הכנסת הערבים ועל חברי שתי האקדמיות הערביות זו שבנצרת⁹² וזו שבבאקה אל-ע'רבייה⁹³ להרים את תרומתם הסגולית ולשמש דוגמה כדי להגשים את המטרה הנכספת עד מאוד. יש להפיץ את הפרסומים בבתי הספר, ומעל לכל יש להשקיע הרבה בגננות, בגננים, במורות ובמורים של הגיל הרך כדי להנחיל ולנטוע את אהבת הערבית הכתובה, באמצעות שימוש במכלול של שיטות ומשחקים עדכניים יצירתיים; באמצעות השמעת הערבית הכתובה הפשוטה (מיסרה) בכל הזדמנות אפשרית; ויש אף לשוחח בה בהדרגה ובהתמדה. הרי כיצד ניתן לגרום לילד הרך לאהוב דבר שהוא אינו מכיר היטב, או שמא להתאהב (تحبيب) בערבית תקנית שהוא אינו שומע כשפת אם ובדרך כלל אינו מבינה כראוי?! כאן מתחילה

91. התוכנית בשם "חלוצים" לשנת תשע"ט, שהייתה אמורה לקלוט במכללות כ-500 סטודנטים ערבים מצטיינים תוך הבטחת חלק מכובד ללשון הערבית לא יצאה לפועל בשל היעדר נרשמים.

92. כנסת ישראל אישרה את הקמתה של אקדמיה זו בשנת 2007 והאקדמיה כפופה לממשלת ישראל שמינתה את חמישה-עשר החברים הראשונים, ולא ניתן לשנות זאת בלי אישורו של שר האוצר. האקדמיה משתפת פעולה עם משרד החינוך ועם מוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל. נשאלת השאלה כיצד מקימה מדינת ישראל אקדמיה כזאת למיעוט הערבי הישראלי שאינה מכירה בו כישות לאומית אלא כמכלול של עדות.

93. אומנם האקדמיה של אל-קאסמי היא פרטית, אך יש לזכור שהיא פועלת במסגרת מכללת אל-קאסמי לחינוך הממומנת מטעם משרד החינוך הישראלי.

ההשקעה לטווח ארוך העשויה לשפר עד מאוד את רמת השליטה בערבית תקנית. אמר אבן ת'לדון, שחי בשלהי המאה הי"ד, שהשמיעה היא אם הכישרונות הלשוניים. ניתן לומר ללא היסוס שלמורה תפקיד מרכזי בהנחלת הערבית התקנית על הצד הטוב ביותר. אין בנמצא פתרונות קסם. מגיני השפה, כל שפה, הם בניה, דובריה וכותביה ונאמר ששום אדם אינו מסוגל לרכוב עליך אם אינך מתכופף.

הרהורים אחרונים

האם ניתן אי פעם ליישם את הסיסמה "הטובים להוראת הערבית" במגזר הערבי? האין אפשרות שכמה מועצות ועיריות ערביות בארץ תתחייבנה לממן את הוצאות המשך לימודיהם של כמה תלמידי תיכון מצטיינים בערבית במכללות בארץ או אף בארצות ערב? להערכתנו, אם תחפוץ ישראל אי פעם לחדול להיות נטע זר במזרח התיכון, עליה להשתלב חברתית, כלכלית ותרבותית במזרח התיכון, עליה לכבד בראש ובראשונה את הלשון הערבית ואת דובריה, ילידי הארץ, הלכה למעשה, ולהקצות את המשאבים הדרושים בתשתית, במכשור, בהכשרת המורים ובהכנת ספרי לימוד מתאימים. הלשון הערבית חייבת להיות לשון רשמית לאומית לצד העברית, הלכה למעשה. יחס שוויוני כזה כלפי האזרחים הערבים יוביל להבנה ולאמון בין שני העמים במדינה. השוויון בין כל אזרחי המדינה חייב להיות מעוגן בחוק יסוד ולא רק במגילת העצמאות. כיצד יכולה ישראל לשכנע את העמים הערביים שפניה לשלום אמיתי בעת שהיא אינה עושה זאת עם האזרחים הערבים היושבים בתוכה כבר עשרות בשנים!?

העלאת רמת הישגי התלמידים הערבים מתחילה בטיפוח לשונם כראוי, וזה יעלה את דירוג ישראל בין מדינות העולם. לפני שבעים שנה אמר משה דפנא, המפקח הראשי של הזרם הממלכתי: "מוטב שיסתגלו הערבים ליהודים וילמדו עברית", והוסיף שמוטב לתלמיד היהודי ללמוד התעמלות במקום הערבית כדי לגבור על הערבי.⁹⁴ כיום יאה האמירה שמן הדין שיהודי ישראל ילמדו ערבית שהרי ערביי המדינה למדו ולומדים עברית בהצלחה.

ייתכן, לפי הרוח הנושבת כעת באזור הים התיכון, שמנהיגים ערבים אחדים יתחילו אף הם ללמוד עברית, אלא שהבנה וכבוד הדדי אמיתיים נוצרים בין עמים ולא בין מנהיגים רודניים משוללי רצון פוליטי עצמאי. מי יודע מה יביא המחר הרחוק לאזורנו? שלום אמת ובר קיימא חייב להתבסס על החוק הבינלאומי, הצדק והכבוד ההדדי. ואשר למיעוט הערבי-פלסטיני בישראל, ייאמר שבלא לשון (שפת אם ולשון לאום) אין תרבות ואין זהות לאומית איתנה. שפת האם תמשיך לחיות ולהתפתח עם התקנית יחד והפער ביניהן ילך ויצטמצם בהתמדה, והאחת תמשיך להפרות את רעותה.

94. קופלביץ 1999, עמ' 18; מגדל 2015.

הערבית התקנית היא כרטיס הכניסה להכרת האסלאם והתרבות הערבית כראוי. בורות בערבית זו, כפי שמצהירים אנשי הדת המוסלמים, היא אחת הסיבות לסטייה מדרך האסלאם. למותר לומר שהיא אחד מעמודי התווך של הלאום הערבי, עם זאת אין לעבוד אותה ולהאליה אותה.

חשוב מאוד שהילד הערבי בשנות חייו הראשונות ייחשף יותר ויותר לערבית התקנית בבית ובגן. במאמר אחר הזכרתי מכלול של הצעות, המלצות ועמדות העשויות לשפר את המצב הנוכחי של הערבית בארץ.⁹⁵ תופעת האפליה של הלשון הערבית בישראל, המכונה במונח החדש linguisticism, חייבת להיפסק.

נספח

להלן תגובותיהם כלשונו (בדוא"ל) של שני פרופסורים ערבים לאמירת "הערבית התקנית אינה שפת האם של אף לא ערבי אחד". במירכאות מרובעות שלהלן הוספתי את הערותיי בקצרה.

"הבעיה שלי היא עם האמירה שלך לגבי "שפת אם" המושג השגור בפי כולם מזה דורות רבים, כולל במחקר האקדמי. שמשמשים במושג "שפת אם" אין הכוונה לשפת אמא שלי ולא לשפת אמא שלך אלא לשפת "אמנו" האם הראשונה האמא של כל האמהות {למה הכוונה?}. ברור שמא (כך במקור) שלי לא דיברה ערבית תקנית, אפילו אוצר המילים שלה במדוברת היה דל. הכוונה כפי שכולם יודעים [מניין הביטחון הזה? על סמך מה?] היא לשפת המקורות הראשונים שלנו גם במונח המילולי אבל גם במונח המיטאפורי. אני בעד השימוש" [מי התנגד לו?].

"האמת שאני לא מבין את ההגיון המדעי העומד מאחורי ההתעקשות שלך למחוק את המושג "שפת אם" המקובל על כולם [השאלה העומדת על הפרק היא: מה היא שפת האם של הערבי? ולא אם למחוק את המונח אם לאו]. ואיך זה אמור לסייע בידינו לקדם את מצב הערבית במכללות! [אבחון המחלה עשוי להוביל לאיתור התרופה היעילה] לצערי, לא אוכל להשלים עם הניסוח שלך בנדון ולו משיקולים סימבוליים מטאפוריים [זכותך, מציאות לחוד וסימבולים ומטפורות לחוד]. מה כל כך קשה לכבד את הסמלים שלי?" [גם אני רואה בתקנית סמל לאומי תרבותי].

"העובדה" הראשונה היא בכלל לא עובדה, היא לכל היותר אמירה שנויה במחלוקת של קומץ קטן של אנשים ... אני מתנגד בתוקף ל "עובדה" הזאת... אני רואה זאת כהתנהגות בלתי הולמת [מדובר באמירה בלשנית יסודית

95. שחאדה 2014, עמ' 119-120.

מקובלת]. אני לעולם לא אסכים לעובדה מפופקת (כך במקור) כזאת, לפי מיטב ידיעתי, היחיד שהתייחס למושג שפת אם במחקר אקדמי הוא רפיק אבראהים מהפקולטה לחינוך באוני' חיפה. [לא מדויק, ראו הערות 3, 5]. ... האיש הוא בכלל לא איש של לשון. הוא חוקר את תהליכי הלמידה של התלמיד הערבי לשפה הערבית התקנית. והוא אומר שהתלמיד הערבי בגלל הדיגלוסיה מתייחס אל הערבית התקנית כאל שפה שניה או זרה ולא כשפת אם. ובהתאם לכך הוא לומד אותה בבית הספר.

האיש מדבר בטירמינולוגיה (כך במקור) חינוכית טהורה ולא לשונית או תרבותית. הוא לא דן בצורך לבטל את המושג "שפת אם" ואינו מבקש לחדול מלהשתמש בו כי הוא מודע למשמעויות החשובות של המושג "שפת אם" [שוב מי מבקש לבטל את השימוש במונח "שפת אם"?].

"עכשיו, לבוא ולקחת את האמירה הזאת ולעשות מזה תגלית מדעית מרעישת, זה פשוט חטא [אלוהים יסלח לי על חטא כזה, מדובר בעובדה פשוטה]. אני מנסה לאורך כל הדרך לומר לך שהמושג "שפת אם" הוא מושג טעון מבחינה תרבותית בעיקר במושגים של זהות. ולכן הזכרתי את המשמעות הסימבולית/המיטאפורית של המושג. ... מה גם שביטול המושג "שפת אם" לא יקדם אותנו לקראת המטרות שלנו אפילו לא צעד אומלל אחד. להיפך, אני מנסה להנחיל לתלמידים את החשיבות של המושג הזה [מי קרא תיגר על חשיבותו?], אולי זה ידרבן אותם לכבד את שפת תרבותם וזהותם. הערבית התקנית, כשפת אם [אולם היא אינה שפת אם, היא שפה שנייה הנלמדת בבית הספר], היא סמל הערביות [ההדגשה במקור: ניחא אין עוררין, אך היא אינה שפת אם] של כל ערבי באשר הוא. אגב, זו אחת ההגדרות החשובות של המושג "שפת אם" בכלל [האומנם, היכן המקורות הבלשניים?].

"במושגים דיאכרוניים הלהגים המדוברים של הערבית הם הם השפה הזרה, השפה השניה שהתפתחה לאורך דורות ביחס לשפה התקנית שהערבים השתמשו בה מתקופת הג'אהליה [לא מדויק, הלהגים, הלשון המדוברת, קיימים מקדמת דנא, האדם קודם דיבר ואחרי תקופה ארוכה מאוד החל לכתוב ולקרוא]. חובתנו החינוכית, המדעית והתרבותית לדבוק במושג ולא לערער על עצם השמיוש [כך במקור: כאמור שוב אין עוררין על עצם השימוש בו, השאלה היא מהי ההגדרה המקובלת של לשון האם. כמו כן כידוע תופעת החיים המשותפים של להגים מצד אחד ולשון תקנית מצד שני היא מקדמת דנא בכל לשונות בני התמותה].

"אני אמרתי את דעתי בנושא עזיזי חסיב. אינני רואה שהעניין של שפת

אם יתרום למסקנות ולא יזיז דבר בהמלצות שלנו, אלא ההיפך, טכנוקרטים במשרד החינוך לא יבינו את משמעות הבעיה ויחשבו שהשפה הערבית התקנית, שאינה שפת אם, אין צורך לתמוך בה ולפתח אותה [קשה לי לעכל זאת!]. מה עוד, שהטענה שלך לגבי הערבית התקנית שאינה שפת אם אינה נכונה ומנוגדת לערכים ולתפיסה של דובריה [?]. נכון שהשפה התקנית לומדים אותה בבית הספר, אבל היא לא כמו שפה זרה והמשותף בינה לבין הלהגים הוא יותר מהשונה [צעד בכיוון הנכון שאתה מודה שהתקנית נלמדת בבית הספר ולא נלמדת מיד אחרי לידת התינוק. איזה מחקר מראה זאת, הכול יודעים שהפער המבני והלקסיקלי בין המדוברת לתקנית עצום]. הבעיה של הדיגלוסיה, כפי שטענת, הולכת ומתמעטת בגלל ההתקרבות בין הלהגים לבין השפה התקנית, וזה אומר שדוברי השפה עומדים על כך שהיא תישאר שפתם [זה לא מוכיח שהתקנית שפת אמם]. 420 מיליון אנשים משוכנעים [נכון יותר לגרוס: אומרים, טוענים, חושבים] שהיא שפת אמם והיא קשורה קשר הדוק לכל הסמלים של האומה הערבית [אכן, אך אינה שפת אם], אז למה לך לכתת את רגליך בבעיה שאינה תורמת מאומה לא לנושא שלנו ולא לחקר השפה ולא לקונסנזוס של דובריה?" [כאמור לעיל יש להשתדל ולומר את האמת במחקר מדעי].

"לעולם [כך במקור] לא אסכים עם הניסוחים של חסיב בעיקר מטעמים אקדמיים" [מה הם?]; "הרי לא מדובר בדעה אחרת, אלא בניסיונות לכפות מושג חשוד, לא מדעי, לא מקובל ולא רלוונטי לדיון שלנו [גיבובי מילים]. לומר שהערבית התקנית היא לא שפת האם של אף ערבי היא אמירה לא נכונה בעליל. כל סטודנט מתחיל בחוג לערבית יודע שהערבית המדוברת היא השפה הזרה השפה השנייה. כאמור, בנוסף להגדרות של שפה המקובלות בכל העולם שציינתי במייל קודם וחסיב משום מה מתעלם מהן לחלוטין. ההשלכות של הניסוחים של חסיב עלולות להיות מסוכנות ביותר [האומנם כל תלמיד מתחיל אומר ששפת אמו זרה?! איזו סכנה טמונה בעובדה פשוטה ששפת האם היא השפה הראשונה שהתינוק רוכש בביתו]...[לסיכום, אני לא בטוח שההתמחות האקדמית שלך מספקת זיה על מנת לחתוך בדברים מהותיים כאלה" [שימו לב שחוקר ספרות ערבית חדשה אומר זאת על בלשן בשפות שמיות, בוגר שלוש התארים בלשון עברית מהאוניברסיטה העברית].

"זה עדיין מסוכן מאוד לזהות את המושג "שפת האם" עם הדיאלקטים השונים. כי אז ניתן לטעון שאין לנו שפת אם [אין דבר כזה שאין שפת אם לאדם בדרך כלל. שפת האם של הערבי הוא הלהג שלו]. כי אז ניתן לטעון

שאינן כזה מושג "שפת אם" בכלל. כך למשל ניתן לטעון שהאנגלית השגורה בפני האנגלים בימינו אינה דומה לאנגלית של שקספיר. האם האנגלית שאינה דוברת את האנגלית של שקספיר. באותה מידה ניתן לטעון שהעברית אינה שפת האם של הישראלים, כי אף אם ישראלית אינה מסוגלת לדבר בעברית הקדומה. וכן הלאה [ההשוואה אינה מוצלחת משום שהפער בערבית בין התקנית למדוברת כאמור הוא עמוק מאוד והתקנית אינה לשון דיבור רגיל].

"המושג "שפת אם" מסמל מטען תרבותי מאחד ולא מפלג. איך ניתן לדבר על אחדות ועל היסטוריה משתופת (כך במקור) כשאתה מדבר על "שפות אם" הרי לכל מדינה ערבית יש שפת אם משלה אפילו לכל כפר או עיר. אני מבקש להאיחז (כך במקור) במושג "שפת אם" המסמל אחדות, כלומר ערביות, כלומר היסטוריה, כלומר תרבות אחת [הכול טוב ויפה אך התקנית אינה שפת אם, משאלת לב לחוד ומציאות לחוד]. הערבית התקנית היא שפת האם שלי ויש לי אמא אחת. התרבות הערבית, שהיא בעיקרה אסלאמית, היא אמא שלי ויש לה שפה אחת היא התקנית [אני מאחל לך כל טוב ושהתקנית תהא באמת שפת אם במובן המקובל (בלתי אפשרי עד עכשיו) אך איחולים לחוד ומציאות לחוד]. כך שאני לא מוכן לוותר על התרבות שלי הנכתבת גם היום בלשון התקנית. אתה נתלה באופן מילולי בעובדה הבנאלית שאמא שלי לא דיברה בערבית תקנית, וזה מספיק מדעי מבחינתך כדי לבטל את הזיקה התרבותית וההיסטורית בין הערבית התקנית לבין המושג "שפת אם" [זיקה זו מתקיימת כאשר לומדים את התקנית ושולטים בה במידה מספקת. כידוע שאחוז האנאלפביתים בעולם הערבי עדיין גבוה. הפיכת התקנית לשפת האם היא הישג אדיר ונדיר מאוד מאוד ואינו עולה בקנה אחד עם מהות שפת האם].

"הפער הגדול בין הערבית המדוברת לערבית התקנית כשפת אם מקשה גם הוא על הוראת הערבית התקנית בכל מוסדות החינוך הללו. בכל זאת אני מציע כאן את המשפט של חסיב [הכוונה ל: הפער המבני הגדול בין הערבית המדוברת שהיא לשון האם לערבית התקנית מקשה גם הוא על הוראת הערבית התקנית בכל מוסדות החינוך הללו...] בשינוי קל שאינו מבטל את השפה התקנית כשפת אם וגם לא המדוברת כשפת אם, מתוך הנחה שהערבית במשמעות הכללית [איזו יש לציין במפורש? משמעות ערטילאית] של המילה היא שפת האם, אבל ישנם הבדלים ופערים סקטוריאליים של השפה. הפערים האלה נשארים בתוך מושג השפה הערבית כשפת אם, וגם מקשים על לימוד השפה ויוצר את המצב הדיגלוטי".

"בנוסף לכל הגורמים החיצוניים הללו, המשפיעים לרעה על מעמדה של הערבית התקנית הן בבתי הספר הן במכללות, הפער המבני הגדול בין הערבית המדוברת, שהיא בהגדרתה המילולית הפדגוגית "שפת אם", לערבית התקנית, שהיא בהגדרתה התרבותית הכוללת "שפת האם" של כל ערבי, מקשה גם הוא על הוראת הערבית התקנית בכל מוסדות החינוך הללו" [הרי ברור כשמש אילו הערבית התקנית הייתה שפת אם היו כל הערבים, בורים ויודעי קרוא וכתוב מפטפטים בה ואין כל צורך למה שנקרא להגים מקומיים רבים ושונים]."

לסיום נקודה זו אומר, הבנת המציאות הלשונית הערבית לאשורה בלא התלהמויות והודאה בכך שהמדוברת היא שפת האם והכתובה נרכשת בעמל רב ועל פי רוב בלא הצלחה מרשימה, הן להערכתנו הצעד הראשון לטיפול בנושא זה בכובד ראש ובמקצועיות. אם אין מאבחנים את המחלה יהיה קשה למצוא את התרופה היעילה. להודות באמת, תהא מרה ככל שתהא, דורשת אומץ לב ואוריינות. פשרה בנושא מדעי אינה מסייעת בטיפול במצב העגום הקיים. הלשון המדוברת היא לשון החיים והיא הנפוצה ואילו התקנית היא לשון האליטה, לשון המדע, הספרות הכתובה, האמנות, המחשבה, הדת והזיכרון הקולקטיבי. המדוברת היא לשון החיים, הלשון הטבעית של הרוב המכריע ואילו התקנית היא לשון האליטה בנסיבות רשמיות בלבד. יש להשקיע בלשון התקנית בשל חשיבותה בפיתוח דובריה והגשמת הביטחון הלשוני.

ביבליוגרפיה

- אבו-אל-היג'א 2009: יונס אבו-אל-היג'א, "הקמת אוניברסיטה ערבית ראשונה בישראל האומנם?" אל-נבראס גיליון 5, גיליון מיוחד בנושא החינוך הערבי בישראל: ראייה ביקורתית, עורכים: אסמאעיל אבו סעד, מחמוד חליל. סכנין: אלנור.
- אבו-אל-היג'א 2010: יونس أبو الهيجا، التعليم العالي لدى الأقلية العربية في إسرائيل: نحو إقامة أول جامعة عربية في البلاد. دراسات (المركز العربي للحقوق والسياسات)، عدد 10.
- אבו-ח'טב 1997: سيّد أبو حطب، نظرة في الازدواج اللغوي. الرياض: جامعة الإمام.
- אבו-כחה 2013: حسين أحمد أبو كته، تهويد الأسماء العربية في مدينة القدس والآثار الخطيرة المترتبة على ذلك من طمس لهوية المدينة المقدسة الثقافية: دراسة وصفية، مجلة أماراباك، 8.
- אבו-אל-יג'א 1987: أبو المعاطي أبو النجا، «قضية تعريب التعليم الجامعي». العربي، ع. 348، تشرين ثان، 110 - 114.
- אבן עבד רבה 1965: أبو عمر أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي، العقد الفريد. تحقيق أحمد أمين وأحمد الزين وإبراهيم الأبياري. القاهرة: مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر.
- אל-ג'ידי: أنور الجندي، اللغة العربية بين حمايتها وخصومها (د. ت.). القاهرة: مطبعة الرسالة.
- אָדריס 2017: سماح إدريس، «عن «أزمة» اللغة العربية»، الآداب. عن-أزمة-اللغة-العربية. /al-adab.com/article
- אחסאנן 2014: إدريس إحسانن، «تهميش العربية في إسرائيل: لافتات المرور نموذجاً». عود الند، 92، ص. 84-95.
- אמארה ואחרים 2008: מ' אמארה, ר' הרץ-לזרוביץ, פ' עזאיזה, א' מור-זומרפלד, הוראת הערבית כשפה זרה בבתי ספר יהודיים בישראל: אתגרים והמלצות. המרכז היהודי ערבי, אוניברסיטת חיפה.
- אמארה 2012: محمد أمارة، «العَرَبِيَّةُ في أفواه الفلسطينيين في إسرائيل وإسقاطاتها على الهوية». منبر بكر <https://www.bokra.net/Article1185232>
- אמארה 2013: محمد أمارة، نحو بناء تربية لغوية عربية شمولية. الكلية الأكاديمية بيت بيرل، المعهد الأكاديمي العربي للتربية، الينبوع.
- אע'פאריה 2011: مسعود أحمد إغبارية، «جامعة عربية في إسرائيل وتنمية المجتمع العربي في إسرائيل: حلم، هل يمكن تحقيقه؟»: في: أبحاث في التعليم العالي لدى المجتمع العربي في إسرائيل. 1 مشروع دعم الأبحاث في المجتمع العربي، إصدار صندوق التعليم العالي عن روح المرحومين احمد مصطفى شريم ومريم سليمان، ص. 35-68.
- בדוי 1973/2012: السعيد محمد بدوي، مستويات العربية المعاصرة في مصر. بحث في علاقة اللغة بالحضارة. القاهرة: دار المعارف بمصر، ط. 1، 1973، ط. 2، القاهرة: دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة.

בוטוויניק ואדם 1989: אורנה בוטוויניק וגלית אדם, מבוא לבלשנות תאורטית. חלק א, האוניברסיטה הפתוחה.

בופלאקה 2018: محمد سيف الإسلام بوفلاحة، الواقع التعليمي للغة العربية – المعوقات والحلول. القاهرة: المكتب العربي للمعارف.

בורג 2015: אברהם בורג, הנה ימים באים. כנרת, זמורה-ביתן, דביר.

בלנק 1989: חיים בלנק, לשון בני-אדם. ירושלים: מוסד ביאליק (כנס: משה זינגר).

בקשי 2011: אביעד בקשי, האומנם הערבית שפה רשמית בישראל? ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית.

ברנד 2014: שרה ברנד, מעברים משפה לשפה (Code-Switching ערבית-עברית) בלשונם של סטודנטים דוברי ערבית בישראל: היבטים לשוניים, סוציולוגיים ופסיכולוגיים. עבודת דוקטור במסגרת החוג לערבית, אוניברסיטת בר-אילן.

ברנד 2015: שרה ברנד, "השפעת העברית על הדיבור בערבית בקרב דובריה הצעירים בני עדות שונות", בתוך: עידו בסוק (עורך), פרסומי האגף לחינוך מבוגרים. גדיש כרך ט"ו, משרד החינוך, מחלקת הפרסומים, עמ' 89-101.

אל-בעלככי 1991: منير البعلبكي، الموسوعة العالمية الحرة. بيروت.

ג'בר 1996: يحيى عبد الرؤوف جبر، الأعلام الجغرافية الفلسطينية بين الطمس والتحريف. رام الله: منشورات وزارة الإعلام الفلسطينية.

ג'בראן 2009: سليمان جبران، على هامش التجديد والتقييد في اللغة العربية المعاصرة. حيفا: مجمع اللغة العربية، دار الهدى للطباعة والنشر كريم.

ג'בראן 2018: هشام جبران، «أبعاد تقييمية في رؤيا الهوية لدى الفلسطينيين في إسرائيل». الحصاد (المعهد الأكاديمي العربي للتربية، الكلية الأكاديمية، بيت بيرل) 8، ص. 17 - 45.

דויטשר גאי 2007: גלגולי לשון, מסע בעקבות המצאתו הגדולה ביותר של האדם. תרגום מאנגלית: עמיר אשר (Guy Deutscher, The Unfolding of Language), תל אביב: עם עובד.

אל-דנאן 2000: عبد الله مصطفى الدنّان، «تدريب معلمي ومعلمات المرحلة الابتدائية ومربيات رياض الأطفال على تعليم المحادثة باللغة العربية الفصحى»، في كتاب: ندوة اللغة العربية والتعليم، مطبوعات مجمع اللغة العربية بدمشق، 1421 هـ/2000م.

אל-דנאן 2007: عبد الله مصطفى الدنّان، نظرية تعليم اللغة العربية بالفطرة والممارسة، تطبيقاتها وانتشارها، بحث قُدّم في المؤتمر السنوي السادس لمجمع اللغة العربية بدمشق، 1428 هـ/2007م.

אל-דנאן 2008: عبد الله مصطفى الدنّان، «الإنجازات التطبيقية لنظرية تعليم اللغة العربية بالفطرة والممارسة: تاريخها وتطورها وانتشارها»، في كتاب: لغة الطفل العربي في عصر العولمة. القاهرة: مطبوعات المجلس العربي للطفولة والتنمية، دار العلوم للنشر والتوزيع، 1429 هـ/2008م.

<https://adlogi.wordpress.com/2017/09/02/language-learning/> 1-

אל-דנאן 2008ב: عبد الله مصطفى الدنّان، التيسير في قواعد اللغة العربية. دمشق: دار البشائر، ط. 1.

.2008

דנה 1994: יוסף דנה, "האם חודרת הלשון העברית אל הערבית המדוברת". דארנא, 22, עמ' 141-151.
אלדרסוני 2013: سليمان بن ناصر الدرسوني, معجم اللهجات المحكية في المملكة العربية السعودية. الرياض
1434 هـ/2013م.

דרוויש 1999: أحمد درويش, إنقاذ اللغة العربية من أيدي النحاة. دمشق - بيروت.

הנקין 1997: ר' הנקין, "בין ערבית לעברית ברהט שבנגב, סקירה ראשונית על הלשון המשרדית המעורבת".
מסורות, ט-יא, עמ' 363-381.

אלודע'ירי 2013: عبد العلي الودعيري, لغة الأمة ولغة الأم, عن واقع اللغة العربية في بيئتها الاجتماعية
والثقافية. بيروت: دار الكتب العلمية.

וייסבלט 2003: נעמי אביבי וייסבלט, "הוראת הערבית-הרהורים ואתגרים". Journal of the Teachers
in Hebrew-Speaking Schools 27, 170-173.

זרעבי 2018: كرمة زعبي, شخصية المرأة في الدراما والمسرح الفلسطيني في إسرائيل بين السنوات 1967-
1997. الناصرة: مجمع اللغة العربية.

האג' יחיא ק', עראר ח' 2016: قصي حاج يحيى, خالد عرار, التعليم العربي الفلسطيني في إسرائيل: بيانات,
أبعاد وآفاق. الكلية الأكاديمية بيت بيرل: مركز الأبحاث: المعهد الأكاديمي العربي للتربية.

ח'יר 2014: عرفة خير, أسباب ضعف اللغة العربية في كليات التربية. دبي, مؤتمر اللغة العربية الثالث.

אל'חמצי 1947: نعيم الحمصي, «العدد في اللغة العربية, 1». مجلة المجمع العلمي العربي. مج. 22 ج. 9,
10, أيلول وتشيرين الأول; مج. 22 ج. 11, 12, تشيرين الثاني وكانون الأول.

אל'חרפי 1990: صالح الحريفي, اللغة العربية وهويتها القومية (من قضايا اللغة العربية المعاصرة). تونس:
المنظمة العربية للتربية والثقافة والعلوم.

ט'לב 1997: علي أحمد طلب, أثر العامية في التدريس. الرياض: جامعة الإمام.

כבהא 2017: مصطفى كבהا, لكل عين مشهد. تسميات الأماكن في القطاع الغربي لقضاء طولكرم الانتدابي:
أبعاد وسياقات لغوية وجغرافية وتاريخية واجتماعية. الناصرة: مجمع اللغة العربية.

כהן תשס"ה: הלל כהן, ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים
ומורדים, מטרות ושיטות. ירושלים: כתר. הספר תורגם לערבית בידי עצאם עראף ולאנגלית מטעם
Haim Watzman.

כיאל 2010: محمود كيّال, «التداخل اللغوي العبري في الأدب الفلسطيني المحلي», المجلة, مجمع اللغة
العربية, حيفا, ع. 1, ص. 167-186.

לוינ 2003: אריה לוינ, "הוראת הערבית - ניר עמדה". Journal of the Teachers of Arabic in Hebrew
-Speaking Schools, 29-30.

לוסטיגמן 2008: רן לוסטיגמן, הוראת השפה הערבית בבתי ספר עבריים, ששים שנות חינוך בישראל.
ירושלים.

- מאהר 2009: إبراهيم ماهر، «الاحتلال يحاول نشر لغة البعرية في سياق التهويد». دنيا الوطن، 31 تموز 2009، <http://html.2009/07/31/140108/news/arabic/com.alwatanvoice.www//:https>
- مواصي 2016: فاروق مواصي، قطوف دانية في اللغة العربية (الجزء الأول) ط. 2. طولكرم: مطبعة ابن خلدون.
- أل-موسا 1984-1990: نهاد الموسى، اللغة العربية وأبناؤها: أبحاث في قضية الخطأ وضعف الطلبة في اللغة العربية. ط. 1 الرياض: دار العلوم؛ ط. 2 عمّان: مكتبة وسام.
- أل-مزرعوي 2010: كريمة مطر المزروعي، الصعوبات القرائية في المرحلة الابتدائية. دبي: دار العلم العربي للنشر والتوزيع.
- محمّد 1985: عبد العزيز عبد الله محمد، سلامة اللغة العربية، المراحل التي مرّت بها. ط. 1، الموصل.
- ميلسون 1964: مناحم ميلسون (عורך)، عيونم בשפה וספרות ערבית. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- مندل 2015: יונתן מנדל, "השפה הערבית בישראל". מפתח 9, 31-52.
- مندل 2015א: "הערבית בישראל: שפת החיבור וההפרדה". הפורום לחשיבה אזונית, 1 בפברואר 2015, במרשתת.
- مندل יונתן, דפנה יצחקי, מיטל פינטו 2016: "רשמית שאינה מוכרת: על מעמדה המעורער של השפה הערבית בישראל והצורך לתקנו". גילוי דעת, גיליון מספר 10, סתיו, עמ' 17-45.
- مندل/מע'רבי 2018: יונתן מנדל (מחבר Mendel 2014) ואחמד מע'רבי (מתרגם), יונתן מנדל (מؤلف) وأحمد مغربي (مترجم)، تكوّن العربية الإسرائيلية، معطيات سياسيّة وأمنيّة في تشكّل دراسات العربيّة في إسرائيل. الدوحة: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات.
- מרעי 2016: عبد الرحمن مرعي، الخليط اللغوي في وسائل الإعلام العربية الإلكترونية، موقع بانيت نموذجاً. الناصرة: مجمع اللغة العربية، مطبعة الهدى.
- أل-נאסף 2019: إسماعيل الناشف، اللغة العربية في النظام الصهيوني: قصة قناع استعماري. الدوحة: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات.
- יצאאר 1984: حسين نصار، «حتمية العناية باللغة العربية». العربي، ع. 312، تشرين الثاني، ص. 89-93.
- أل-יצאאר 2012: صالح النصار، ضعف الطلبة في اللغة العربية. بيروت، المؤتمر الدولي للغة العربية.
- סיבויה 1898-1900: سيبويه، الكتاب، طبعة بولاق 1316-1318 هـ.
- סמוחה 2013: לא שוברים את הכלים. מדד יחסי-ערבים יהודים בישראל. הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת חיפה.
- סמל 2005: נאוה סמל, אישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות. ספרי חמד.
- أل-سعران 1962: محمود السعران، علم اللغة، مقدمة للقارئ العربي. القاهرة: دار المعارف بمصر.
- עבד-أل-קרیم 2001: إبراهيم عبد الكريم، تهويد الأرض وأسماء المعالم الفلسطينية، دراسة ودليل. دمشق: منشورات اتحاد الكتاب العرب.

הרהורים על הערבית כשפת אם

עבד-אל-מחסן 2009: יחיי فرغال عبد المحسن، «العربية ... اللغة الأم وآثارها في تكوين الطفل». مجلة تواصل 10.

עבד-אל-ראזק 2010: عبد الرحمن عبد الرازق، أسباب تدني مستوى التحصيل في مادة اللغة العربية. عمان: جامعة الشرق الأوسط.

עוז וזלצברגר 2014: עמוס עוז ופניה עוז-זלצברגר, יהודים ומילים. מאנגלית: ברוריה בן-ברוך. ירושלים: כתר.

עטאללה אליאס 2016: تعلموا العربية، قراءة في كتابي «البدیع» و«النبراس» لتدريس العربية في الداخل الفلسطيني. الناصرة: داره لها للنشر والترجمة، جمعية الثقافة العربية.

עראף 2004: شكري عراف، المواقع الجغرافية في فلسطين - الأسماء والتسميات العبرية. بيروت: مؤسسة الدراسات الفلسطينية.

פהמי 1944: عبد العزيز باشا فهمي، الحروف اللاتينية لكتابة العربية. القاهرة: دار العرب.

פוראני 2016: فتحي فوراني، حكاية عشق، سيرة ذاتية. حيفا: دار «المتنبی» للنشر والتوزيع.

פוראני 2018: فتحي فوراني، «شيء عن اللغة العربية في بلاد العجائب». الإصلاح (دار الأمانی للطباعة والنشر والتوزيع م. ض.، عرعة) ع. 2، مج. 17، ص. 7-9.

פיק 1951: يوهان فك، العربية دراسات في اللغة واللهجات والأساليب، ترجمة عبد الحليم النجار، مطبعة الكاتب العربي.

צאלח 1971: أحمد رشاد صالح، الأدب الشعبي. القاهرة: مكتبة النهضة المصرية، ج. 1، ط. 3.

קופלביץ 1999: עמנואל קופלביץ, "בעיות הוראת הערבית בראי המסמכים". בטאון המורים לערבית ולסלאם, 14-15, עמ' 9-18.

אל-קעוד 1997. عبد الرحمن القعود، الازدواج اللغوي. الرياض: جامعة الإمام.

רמאן 1981. عبد التواب رمضان، التطور اللغوي - مظاهره وعمله وقوانينه. القاهرة: مكتبة الخانجي، دار الرفاعي بالرياض.

שחאדה 2006: حسيب شحادة، «القراءة من ضرورات الحياة المعاصرة». الحوار المتمدن: <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=64432&r=0>

שחאדה 2008: حسيب شحادة، تجربة «الدنان» لإكساب الطفل الفصحى بالفطرة قد تكون الحل، 8 أيار 2008

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=133785>; http://www.arabiclanguageic.org/view_page.php?id=4953

שחאדה 2011: حسيب شحادة، قاموس اللهجة العربية الفلسطينية العتيد، نظرات في قاموس البرغوثي. בתוך: Judith Rosenhouse and Ami Eldad-Bouskila (eds.), Linguistic and Cultural Studies on Arabic and Hebrew. Essays Presented to Moshe Piamenta for his Eightieth Birthday. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, pp. 135-174

- שחאדה 2014: חסיב שחאדה, «إطلالة على ظاهرة انقراض اللغات ومستقبل العربية». الحصاد (الكلية الأكاديمية بيت بيرل، المعهد الأكاديمي العربي للتربية) 4، 103 - 126.
- שחאדה 2017: חסיב שחאדה, «الخليط اللغوي في وسائل الإعلام العربية الإلكترونية، موقع بانيت نموذجًا لعبد الرحمن مرعي». الحصاد (الكلية الأكاديمية بيت بيرل، المعهد الأكاديمي العربي للتربية) 7، 234 - 248.
- שחאדה 2017א: חסיב שחאדה, «إصدار جديد عن مكانة اللغة العربية في الجامعات الإسرائيلية». الإصلاح (دار الأمانى للطباعة والنشر والتوزيع م. ض.، عرعر) ع. 5 مج. 16 آب ص. 18-21؛ ع. 6 مج. 16 أيلول ص. 18-23. Palestine Affairs 269 (Autumn 2017), pp. 234-251.
- שחאדה 2018: חסיב שחאדה, «اللغة العربية في الجامعات الإسرائيلية». المجلة 9 (مجمع اللغة العربية في الناصرة). 103-129؛ الحصاد 8 (بيت بيرل). 263-281.
- שנהב ואחרים 2015: יהודה שנהב, מייסלון דלאשה, רמי אבנימלך, נסים מזרחי, יונתן מנדל, ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל. ירושלים: מכון ון ליר.

אנגלית

- Abu Saad 2006: Ismael Abu Saad, "State-Controlled Education and Identity Formation among the Palestinian Arab Minority in Israel". *American Behavioral Scientist* 49: 1085-1100.
- Amara 2002: M. H. Amara, "The Place of Arabic in Israel". *International Journal of the Sociology of Language* 158, pp. 53-68.
- Beardsmore 1982: Hugo Baetens Beardsmore, *Bilingualism: Basic Principles*. Clevedon, Avon BS21 7HH.
- Bekerman 2009: Zvi Bekerman, "Yeah, it is Important to Know Arabic - I just Don't Like Learning it": Can Jews Become Bilingual in the Palestinian Jewish Integrated Bilingual schools?" In C. McGlynn, M. Zembylas, Z. Bekerman & T. Gallagher Eds) *Peace Education in Conflict and Post-Conflict Societies: Comparative Perspectives*. New York: Palgrave Macmillan. pp. 231-246.
- Bellamy 1985: James Bellamy, "A New Reading of the Namaarah Inscription". *Journal of the American Oriental Society* 105.
- Berdichevsky 2014: Norman Berdichevsky, *Modern Hebrew. The Past and the Future of a Revitalized Language*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers.
- Bloomfield 1933: Leonard Bloomfield, *Language*. New York: Holt.
- Bonfiglio 2010: Thomas Paul Bonfiglio, *Mother Tongues and Nations: The Invention of*

- the Native Speaker*. New York: Walter de Gruyter.
- Brown 1973: R. Brown, *A First Language: The Early Stages*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Brustad 2000: K. E. Brustad, *The Syntax of Spoken Arabic: A Comparative Study of Moroccan, Egyptian, Syrian and Kuwaiti Dialects*. Washington: Georgetown University Press.
- Capell 1966: A. Capell, *Studies in Socio-Linguistics*. London. The Hague. Paris: Mouton & Co.
- Davies 2003: A. Davies, *The Native Speaker: Myth and Reality*. Multilingual Matters, 2nd Edition.
- Chomsky 1957: Noam Chomsky, *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton. There is an Arabic Translation: 1987. البنى النحوية، ترجمة د. يوئيل يوسف عزيز، بغداد.
- Chomsky 1965: Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press.
- Erven-Trip 1978: S. Erven-Trip, "Is Second Language Learning Like the First"? In: E. Mr. Hatch (ed.), *Second Language Acquisition*. Rowley, Mass.: Newbury House.
- Fasold 1997: Ralph Fasold, "Motivations and Attitudes Influencing Vernacular Literacy: Four African Assessments." In Tabouret-Keller, André et al. (eds.). 1997. *Vernacular Literacy. A Re-Evaluation*. (Oxford Studies in Anthropological Linguistics). Oxford: Clarendon Press.
- Ferguson 1959: C. F. Ferguson, "Diglossia", *Word* 15, 325-340.
- Gialdini 2017/2018: Cecilia Gialdini, *Education and Identity of Minorities: The Case of the Palestinian Citizens of Israel*. Master Thesis, Supervisor: Prof. Jens Woelk.
- Hawker 2018: Nancy Hawker, "The Mirage of 'Arabrew': Ideologies for Understanding Arabic-Hebrew Contact". *Language in Society* 47/2, April 2018, 219-244.
<https://www.cambridge.org/core/journals/language-in-society/article/mirageof-arabrew-ideologies-for-understanding-arabichebrew-contact/43357483562A7B06F4358525020CB25D>
- Hensch 2003: T. K. Hensch, "Controlling the Critical Period". *Neuroscience Research* 47 (1).
- Ibrahim et alii 2002: R. Ibrahim, Eviatar Z., Aharon Peretz J. 2002: "The Characteristics of the Arabic Orthography Slow its Cognitive Processing". *Neuropsychology*. 2002, 16 (3): 322-326.
- Al-Issa 2011: Ahmad Al-Issa & Laila S. Dahan, "Global English and Endangered Arabic in the United Arab Emirates". In: Ahmad Al-Issa & Laila S. Dahan (eds.),

- Global English and Arabic: Issues of Language, Culture and Identity*. Bruxelles: Peter Lang AG.
- Jespersen 1968: Otto Jespersen, *Language, its Nature, Development & Origin*. London: George Allen & Unwin LTD.
- Larcher 2010: Pierre, Larcher, "In Search of a Standard: Dialect Variation and New Arabic Features in the Oldest Arabic Written Documents". In M. Macdonald (ed.), *The Development of Arabic as a Written Language*. Oxford: Archaeopress.
- Lepschy 2001: Giulio Lepschy, "Mother Tongues and Literary Languages" *The Mother Language Review* Vol. 96, No. 4.
- Lieberson 1969: S. Lieberson, "How We Can Describe and Measure the Incidence and Distribution of Bilingualism?" in: L. G. Kelly (ed.), *Description and Measurement of Bilingualism*. Toronto: University of Toronto Press.
- Limacher-Riebold 2019: Ute Limacher-Riebold, "Mothertongue, first language, native language or dominant language?" <https://expatsincebirth.com/2019/02/19/mothertongue-first-language-native-language-or-dominant-language/>
- Marcais 1930: W. Marcais, "La diglossie arabe, dans l'Enseignement public". In *Revue pédagogique*, tome 104, n 12, pp. 401-409.
- Martinet 1962: Andree Martinet, *Elements of General Linguistics*. Translated from the French by Elisabeth Palmer. The University of Chicago Press, Phoenix Books.
- Meiseles 1980: Gustav Meiseles, "Educated Spoken Arabic and the Arabic Language Continuum". *Archivum Linguisticum* 2, pp. 118-148.
- Mejdell 2015: Gunvor Mejdell, "Lugat al-umm and al-luga al-umm - the 'mother tongue' in the Arabic Context". In Lutz Edzard (ed.), *Arabic and Semitic Linguistics Contextualized*. Harrassowitz Verlag.
- file:///Users/haseebshadeh/Downloads/Lugat_al-umm_and_al-luga_al-umm_-_the.pdf
- Mendel 2011: Yonatan Mendel, *Arabic Studies in Israeli-Jewish Society: In the Shadow of Political Conflict*. PhD Thesis, Queen's College, University of Cambridge.
- Mendel 2013: Yonatan Mendel, "A Sentiment-Free Arabic: On the Creation of the Israeli Accelerated Arabic Language Studies Programme". *Middle Eastern Studies* 49 (3), 383-401.
- Mendel 2014: Yonatan Mendel, *The Creation of Israeli Arabic. Political and Security Considerations in the Making of Arabic Language Studies in Israel*. London: Basingstoke: Plagrave MacMillan.

- Myhill 2014: John Myhill, "The Effect of Diglossia on Literacy in Arabic and Other Languages". In: Elinore Saiegh-Haddad & R. Malatesha Joshi (eds.), *The Handbook of Arabic Literacy*. London: Springer.
- Persico 2015: Oren Persico, "Lieberman to Head of Joint List: You're not Wanted here". Online: <https://972mag.com/liberman-to-head-of-joint-list-youre-not-wanted-here/103878/>
- Pinker 1985: S. Pinker, *The Language Instinct*. Penguin.
- Retsö 2013: Jan Retsö, "What is Arabic?". In: Jonathan Owens (ed.), *Oxford Handbook of Arabic Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 19-1-3.
- Ryding 2013: Karin Christina Ryding, "Second-Language Acquisition". In: Jonathan Owens (ed.), *Oxford Handbook of Arabic Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 17.1-17.4.
- Romaine 1989: Suzanne Romaine, *Bilingualism, Language in Society* 13, Oxford: Basil Blackwell, 2nd Edition 1995.
- Sampson 2005: G. Sampson, *The 'Language Instinct' Debate*. Continuum.
- Saunders 1982: G. Saunders, *Bilingual Children: Guidance for the Family*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Shehadeh 2011: Haseeb Shehadeh, "Arabic Loanwords in Hebrew". *Studia Orientalia* 111 (Helsinki), pp. 327-344.
- Shehadeh 2014: Haseeb Shehadeh, "On the Arabic in Israel". *Al-Hasad* 4 (Beit Berl, Israel), pp. 188-222.
- Skuttnabb-Kangas 2007: Tove Skuttnabb-Kangas, *Bilingualism or not -the Education of Minorities*. Delhi: Orient Longman.
- Stern 1967: H. H. Stern, *Foreign Languages in Primary Education. The Teaching of Foreign or Second Languages to Younger Children*. London: Oxford University Press.
- Suleiman 2011: Camelia Suleiman, *Language and Identity in the Israel-Palestine Conflict: The Politics of Self-Perception in the Middle East*. I.B. Tauris.
- Suleiman 2004: Yasir Suleiman, *A War of Words: Language and Conflict in the Middle East*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Suleiman 2006: Yasir Suleiman, "Charting the Nation: Arabic and the Politics of Identity." *Annual Review of Applied Linguistics* 26, 125-148.

- Suleiman Y. 2011: Yasir Suleiman, *Arabic, Self and Identity*. New York, NY: Oxford University Press.
- Suleiman 2013: Yasir Suleiman, "Arabic Folk Linguistics between Mother Tongue and Native Language". In: Jonathan Owens (ed.), *Oxford Handbook of Arabic Linguistics*. Oxford: *Oxford University Press*, pp. 264-280.
- Altoma 1969: S. J. Altoma, *The Problem of Diglossia in Arabic: a Comparative Study of Classical and Iraqi Arabic*. Cambridge: HUP.
- Trudgil 1975: Peter Trudgil, *Sociolinguistics: An Introduction*. Penguin Books Ltd, Haarmondsworth.
- Uhlmann 2010: Allon J. "Arabic Instruction in Jewish Schools and in Universities in Israel: Contradictions, Subversion, and the Politics of Pedagogy". *Int. J. Middle East Stud.* 42, 291-309.
- Uhlmann 2017: Allon J. Uhlmann, *Arabic Instruction in Israel: Lessons in Conflict, Cognition and Failure*. Brill. Published as Volume 117 of: Dale F. Eickelman (ed.), *Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia*.
- Versteegh 1997: Kees Versteegh, *The Arabic Language*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wilmsen 1995: David Wilmsen, *The Word Play's the Thing: Educated Spoken Arabic in a Theatrical Community in Cairo*. PhD dissertation. University of Michigan.
- Yildiz 2012: Yasemin Yildiz, *Beyond the Mother Tongue. The Postmonolingual Condition*. New York: Fordham University Press.
- Zandberg 2015: Esther Zandberg, Arabrew: "Can NewTypeface Create Arab-Jewish Equality in Israel?" <https://www.haaretz.com/israel-news/culture/a-sign-of-jewish-arab-equality-1.5354856>

Haseeb Sehadah

Reflections on Arabic as Mother Tongue and as a National Language in Israel

The focus of this article is the statement “Modern Standard Arabic is not the mother tongue of any Arab”. A mother tongue is the first language acquired at home during the critical period of a child’s life - the first five or six years. Inevitably, a dialect of Arabic is therefore the mother tongue of an Arab child. Despite its practical and scientific significance, this subject has not received the attention it deserves. Moreover, it is rare to find Arab intellectuals who admit that MSA is not their mother tongue. It is to be hoped that a comprehensive, accurate description of this situation may lead to measures to improve the gloomy situation of Arabic in Israel or at least to halt the waves of its deterioration. One of the cardinal reasons for the poor state of MSA among Arabs is the fact that an Arab child is not exposed to this language during the critical period in which rules of grammar are typically acquired. In addition to the cardinal reason for the gloomy situation of MSA there are several important factors discussed below that worsen an already dire situation.

**The Arabic Academic Institute For Education
The Academic College Beit Berl**

Al-Hasad

A Journal for the Study of Language Education and Arab Society in Israel

Vol. 9/2019

המכללה האקדמית בית ברל
الكلية الأكاديمية بيت بيرل
Beit Berl College

הפקולטה לחינוך
המכון האקדמי הערבי לחינוך
المعهد الأكاديمي العربي للتربية

